

Ольга Лісовська

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО

у 60-ті - першій половині 80-х рр. XX ст.

(Стан матеріально-технічної бази)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

О.В. ЛІСОВСЬКА

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО

У 60-ті - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.

(Стан матеріально-технічної бази)

Монографія

Умань 2010

УДК [94«1960-1980»:631(09)]477

ББК 63.3(4Укр)62:4(4Укр)г

Л63

Рекомендовано до друку Вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 8 від 22 березня 2010 року)

Схвалено до друку лабораторією «Історичне краєзнавство Уманщини»
(протокол № 2 від 15 березня 2010 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- І.М. Романюк**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського;
- А.М. Шатохін**, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного аграрного університету;
- І.М. Лубко**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Лісовська О.В.

Українське село у 60-ті - першій половині 80-х рр. XX ст. (стан матеріально-технічної бази). Монографія / О.В. Лісовська. - Умань: Видавець «Сочінський», 2010. - 208 с.

ISBN 978-966-1604-50-5

У монографії досліджується становище українського села в 60-ті - першій половині 80-х років XX ст. Особлива увага акцентується на стані матеріально-технічної бази сільського господарства. Також розкриваються проблеми забезпечення культурної сфери життєдіяльності села.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією українського села.

УДК [94«1960-1980»:631(09)]477

ББК 63.3(4Укр)62:4(4Укр)г

ISBN 978-966-1604-50-5

© О.В. Лісовська, 2010

ЗМІСТ

ВТУП.....	5
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
I. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960 - 1980-ті рр.).....	34
1. Деформації суспільно-політичного ладу	34
2. Політика державного керівництва в сфері матеріально-технічного забезпечення села.....	43
II. ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НА СЕРЕДИНУ 1960-х РОКІВ.....	61
1. Стан матеріально-технічної бази сільського господарства.....	61
2. Соціально-культурне забезпечення сільського населення.....	79
III. РОЛЬ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОДАЛЬШОМУ ПІДНЕСЕННІ ВИРОБНИЧИХ СИЛ НА СЕЛІ (сер. 1960-х - перша половина 1980-х рр.).....	101
1. Фінансове забезпечення матеріально-технічного постачання	101
2. Технічне оснащення та основні засоби виробництва в сільському господарстві.....	110
3. Електрифікація, меліорація та хімізація як основні напрями зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва.....	126
IV. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТА ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (сер. 1960-х – перша половина 1980-х рр.).....	142
1. Матеріально-культурний рівень сільських трудівників.....	142
2. Роль кадрового забезпечення при інтенсифікації сільського господарства.....	153
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	175
ДОДАТКИ.....	199

ВСТУП

Проголошення незалежності України, проведення радикальних реформ у політичній та економічній сферах привели до значного зацікавлення широкого кола громадськості питаннями вітчизняної історії. Національно-державне відродження України неможливе без вивчення багатовікової історії, аналізу основних матеріальних та культурних надбань українського народу. Намагаючись відійти від адміністративно-командної економіки та авторитарно-бюрократичного режиму і перейти до демократичних форм функціонування, ринкової моделі економіки, відновлення і зміцнення різних форм власності, виключний інтерес для науковців становлять питання, пов'язані з історією українського села. Саме аграрний сектор найбільше вразила командна модель господарювання.

Занепад сільського господарства триває вже близько 17 років. Це пов'язано насамперед із тим, що Україна впродовж багатьох років не мала власної національної аграрної політики. Аграрний сектор завжди був заручником усіх планів і вказівок центру, який ніколи не сумнівався, що тільки він знає, як господарювати на своїй землі та як розпоряджатися плодами своєї праці.

В сучасних умовах, коли здійснюються реформи в аграрному секторі країни, виникла потреба в створенні справді достовірної історичної панорами розвитку історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

Історичні факти показують, що упереджене ставлення до селянина, так само як і думка про другорядне значення села, є однією з найсерйозніших помилок сучасності. Хоча у вітчизняній історії можна

знайти безліч прикладів, коли, опиняючись у скрутному становищі, порятунок країні приходив із села. Саме там знаходилися і матеріальні, й людські ресурси, що забезпечували піднесення будь-якої країни й відродження нації.

Розвиток історичної науки в Україні доводить, що об'єктивний аналіз пройденого шляху, з'ясування справжніх і надуманих досягнень, прорахунків і помилок дозволить більш серйозно та критично звернути увагу на сучасну аграрну політику нашої незалежної держави.

Невід'ємним компонентом тоталітарного режиму в радянську добу стала колгоспно-радгоспна система з її відчуженням людей від засобів виробництва, знеособлюванням результатів господарювання, обмеженням мотивації до праці. Аграрне виробництво і сільськогосподарське машинобудування стали жертвами гігантоманії, притаманної всім сферам радянського буття. У сільському будівництві копіювалося міське планування. Охоплене реформаторською лихоманкою, партійне керівництво країни оголосило більшість сіл «неперспективними» і розпочало знищувати мережу сільських поселень, що складалася впродовж багатьох віків. На їх місці мали виникнути «агромаста» або «селища міського типу».

Держава, в якій влада належала партійній бюрократії, свідомо використовувала село і сільське господарство як своєрідних донорів формування бюджетних надходжень, будівництва міст, проведення політики індустріалізації, створення військово-промислового комплексу.

Аналіз позитивного і негативного досвіду в сільському господарстві України в 60–80-х роках ХХ ст. допоможе усвідомити всю складність аграрно-економічних відносин. Без об'єктивного розуміння становища в аграрному секторі, зокрема негативних явищ, причин їх виникнення, не можна правильно орієнтуватися в сучасній ситуації і зрозуміти, що заважає поступу вперед, від чого необхідно відмовитися, щоб не повторити вже допущених помилок.

В аграрній історії України питання про шляхи розвитку матеріально-технічної бази села займає одне з головних місць. Вирішення задач, пов'язаних із підвищенням ефективності агропромислового комплексу, неможливе без потужної індустріальної бази, створеної на основі досягнень науки та техніки.

Під матеріально-технічною базою сільського господарства треба розуміти всю сукупність засобів праці, які людина застосовує в процесі виробництва продукції. Зміцнення матеріально-технічної бази означає вирішення питань комплексної механізації і повної електрифікації, підвищення ролі хімізації та меліорації, впровадження передової технології і наукової організації праці й виробництва.

Актуальність теми дослідження підсилюється нагальною потребою вивчення та систематизації всього комплексу проблем, які визначають стан матеріально-технічної бази села, що дозволяє не тільки віддзеркалити загальні процеси минулого й сьогодення в даній галузі, але й детальніше з'ясувати його місцеву локальну специфіку.

Це дає змогу виявити тенденції і шляхи розвитку технічного забезпечення сільського господарства, охарактеризувати практику індустріалізації колгоспів і радгоспів, показати роль держави у вирішенні завдань інтенсифікації виробництва, виявити регіональні особливості та загальні закономірності процесів модернізації на селі. Об'єктивне висвітлення проблем минулого українського села, попередніх спроб подолання його технічної та соціальної відсталості допоможе зрозуміти сучасну кризу аграрного сектору, віднайти оптимальні шляхи виходу з неї.

Аналіз широкого кола питань показує, що об'єктивних причин для «провалу» сільськогосподарської галузі не було. Стан матеріально-технічної бази, попри його доволі низький рівень, не пояснював стрімкого падіння сільськогосподарського виробництва. Ця проблема мала комплексний характер. В основі її насамперед лежала системна суспільно-політична криза. Нинішня криза сільського господарства в Україні є

закономірним, хоча і дещо посиленням суто вітчизняними політичними й соціально-економічними чинниками, проявом загальносвітової кризи технократичного розвитку сільського господарства. Триває пошук ефективних шляхів, форм та методів розвитку аграрного сектора економіки нашої держави, науково обґрунтованої концепції ринкового господарювання, яка б урахувала і світовий досвід, і національну конкретну специфіку, і вітчизняні здобутки в цій сфері.

Нинішня система господарювання на землі є недосконалою, історично зміненою. Ця обставина прямо зобов'язує історичну науку приділяти значно більше уваги вивченню особливостей функціонування виробничих сил вітчизняного сільського господарства. Виходячи з цього, дослідження розвитку матеріально-технічної бази села, всебічна об'єктивна оцінка його наслідків – важливе завдання сучасної історичної науки. Його актуальність підсилена ще і тим, що сьогодні сільське господарство перебуває на стадії проведення однієї з найбільш кардинальних змін не лише сільськогосподарського виробництва, але і самого способу життя.

Актуальність теми полягає також у необхідності переосмислити здобутки історіографії попередніх десятиліть у дослідженні стану матеріально-технічної бази українського села в контексті сучасних вимог вітчизняної історичної науки. Практичний аспект дослідження спрямований на використання досвіду діяльності колективних господарств в минулому для потреб розбудови сучасного аграрного сектору.

Обраний для дослідження період охоплює 1960-ті – першу половину 1980-х років – період, коли соціально-економічний та культурний розвиток села було оголошено пріоритетною справою партії. Вибір нижньої межі обумовлений необхідністю з'ясування стану матеріально-технічного забезпечення села на 1964 р., коли відбулася зміна партійного керівництва та розпочалося швидке прискорення темпів інтенсифікації в аграрному секторі. Верхня межа збігається в часі з максимальною інтенсифікацією

цих процесів та втратою їх пріоритетного значення.

Потрібно уважно поставитися до вивчення вітчизняних здобутків у сфері матеріально-технічного забезпечення українського села в період 1960–х – першої половини 1980-х рр. Через ряд причин завдання, сформульовані в рішеннях з'їздів партії, залишилися нереалізованими. Однак не можна не відзначити, що шляхи і напрямки реалізації були загалом досить добре продумані. Могутні запаси професійних знань знайшли своє відображення в багатьох збалансованих галузевих підпрограм. Інша справа, що навіть добре продумані проекти через причини, насамперед, політичного та ідеологічного характеру повисали в повітрі і не отримували свого логічного завершення. Проте це не повинно затіняти позитивний досвід, отриманий у ході практичного вирішення цілого ряду завдань, сформульованих радянським керівництвом.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стан вивчення матеріально-технічної бази українського села в 1960–ті- першій половині 1980-х років не можна назвати досить задовільним. Хоч ця проблема розглядалася в багатьох працях, проте в жодній з них вона не була цілісно відображена.

У вітчизняній історіографії теми, що взята до розгляду, можна виділити два періоди, визначених суспільно-політичною атмосферою, в якій доводилося працювати історикам. У перший, радянський, період (1965–1991 рр.) праці дослідників характеризуються певною поверховістю, інколи навіть фальсифікацією та заідеологізованістю. Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес.

Висвітлення тієї чи іншої проблеми 60–80-х років ХХ століття зводилося до коментування рішень партії. Слабо розкривалися труднощі, суперечності, а недоліки та прорахунки в аграрній політиці взагалі замовчувалися і перебували під грифом «цілком таємно», ніби їх не існувало. Тому практично весь комплекс дослідницьких проблем, незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених розвитку селянства та сільського господарства, в радянській історіографії був достатньо обмежений. Як наслідок, проблеми розвитку матеріального забезпечення аграрного сектору розглядалися в контексті загальної історії розвитку сільського господарства.

Незважаючи на заідеологізованість робіт радянських дослідників, нам не варто ігнорувати наукову спадщину минулого. Адже в ній на основі фактологічного матеріалу, хоч і вибіркового, показано як позитивні, так і негативні явища в сільському господарстві в 60–80-ті роки ХХ ст.

Проблеми сільськогосподарського виробництва, українського села загалом привертали увагу багатьох радянських дослідників. Ними написана значна кількість монографій, брошур, статей, захищені кандидатські й докторські дисертації. У працях істориків відзначалося, що генеральним напрямком розвитку сільськогосподарського виробництва є його інтенсифікація на основі електрифікації виробничих процесів, хімізації та меліорації земель. При цьому наголошувалося, що на основі інтенсифікації повинно відбуватися перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної.

У більшості досліджень відображено лише матеріали позитивного характеру, що ілюстрували виконання партійних постанов та вказівок. У доробку радянських істориків є колективні та узагальнюючі праці з аграрної історії [1], [2]. Вони виконані в характерному для тих часів традиційному стилі і змісті.

Провідне місце у висвітленні проблем села належить П. Панченку. Уперше в українській історіографії 60–80-х років дослідник у праці «Розвиток сільського господарства Української РСР (1959–1980 рр.)» [3] багатопланово, комплексно розкрив проблеми сільськогосподарського виробництва, становища села загалом. Проте, перебуваючи під впливом тодішньої дійсності, автор аналізує ці процеси переважно позитивно. Але монографія не втратила своєї наукової актуальності. Особливо цінним у ній є глибина наукового аналізу суспільних процесів.

На широкій фактологічній основі автор переконливо показав, що все буття українського села протягом післяжовтневого періоду постійно програмувалося чисельними не лише недостатньо обґрунтованими і суперечливими, але часто і просто убого-примітивними за змістом партійними постановами і директивами. Будучи, як правило, відірваними від реальної господарської дійсності, вони, відзначає автор, із неймовірною заповзятливістю, поспіхом втілювались у соціально-економічну практику. Наслідком такого господарювання були постійні економічні прорахунки. Їх

логічним розвитком стала перманентна криза радянського господарства.

Серед наукового доробку автора є й інші монографії та статті з окремих аспектів життєдіяльності села. У частині з них основну увагу зосереджено на позитивних моментах [4]. Цінною є спільна праця П. Панченка та А. Євтушенка, в якій розкрито матеріально-технічне становище радгоспів Української РСР в 1917–1980-х роках [5].

У працях В. Плисюка [6] та П. Костика [7] показано спробу запровадження Комуністичною партією науково-технічного прогресу на селі. Ще одну свою монографію П. Костик присвятив питанням розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР в 1939-1975 рр. [8].

Характеризуючи праці М. Дмитроченка [9], Є. Соломка [10], І. Сиваченка [11] слід зазначити, що хоча в них і були розглянуті питання інтенсифікації сільського господарства, однак автори намагалися відстоювати офіційну політичну лінію екстенсивного розвитку галузі. Відповідно відбувалася підміна понять та зміщення акцентів, за яких, як визначальні і вирішальні, розглядалися кількісні, а не якісні показники. Крім того, для них був властивий жорстко детермінований віджилими марксистськими положеннями підхід до теоретичного аналізу проблеми.

Важливими для розкриття теми дослідження стали загальні праці з історії Української РСР [12-13], монографії І. Цюпи, Н. Лещенка та Л. Олейника, Р. Синельникової, В. Щербицького, О. Васильєва [14-18], які дали змогу ознайомитися з уявленнями тогочасних радянських істориків про суспільно-політичний розвиток країни.

Економічна і соціально-політична актуальність та наукова значущість проблеми розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства зумовили зацікавлення цією темою радянських учених-економістів. Так, у працях М. Синюкова [19] та В. Биби [20] наводиться багатоплановий фактологічний матеріал про стан сільського господарства: типові факти, статистичні дані, аналіз динаміки форм власності та господарювання,

прізвища хліборобів, вчених, спеціалістів, як позитивні так і негативні моменти та явища у його розвитку.

У працях А. Радченка [21-22], М. Любченка [23] висвітлюються питання концептуально-теоретичного характеру, розкривається зміст і аналізуються державно-нормативні та господарські акти, партійні документи, виступи керівників партії і держави, які в умовах радянської дійсності теж фактично носили нормативний характер. В дослідженні Г. Мазнева [24] охарактеризовано не лише економічну ефективність капіталовкладень і нової техніки в сільському господарстві, а й зроблено економічний аналіз підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва внаслідок науково-технічного прогресу.

У працях цих авторів міститься безперечно цінний фактологічний і цифровий матеріал. Проте дослідники аналізували економічні аспекти галузі через призму економічних законів тоталітарної держави. До наукового аналізу залучалися показники господарювання виключно передових сільськогосподарських підприємств, що спричинило однобічність у висвітленні економічних тенденцій. Праці мали обмежену прогностичну спрямованість, звужений аспект практичних рекомендацій [25].

Ряд дисертаційних досліджень 1960-1980-х рр. торкалися питань матеріально-технічного забезпечення села. Так, Є. Власов, ввівши у науковий обіг матеріали поточних архівів Міністерства сільського господарства і продовольства, його місцевих органів спробував показати проблеми сільськогосподарського виробництва [26]. В. Касьяненко показав вплив матеріально-технічної бази на відтворення кваліфікованої робітничої сили в сільському господарстві [27]. Ю. Квасов у дусі того часу дослідив діяльність КПРС, спрямовану на розвиток матеріально-технічно забезпечення села [28].

Цікавими з точки зору цілісності і повноти висвітлення соціально-економічних процесів в українському селі у другій половині 1970-х-80-ті

рр. є дисертації А. Васильєвої [29], А. Бойка [30], В. Янушевича [31], Р. Аскерова [32]. У дисертаційних дослідженнях В. Карпова [33], В. Мостовика [34], В. Лисенко [35], Н. Нудьги [36], Д. Жалсабона [37] розглянуто окремі проблеми матеріально-технічного постачання і села: оптимальний розвиток ремонтної бази, організація матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, комплексна механізація в радгоспах. До того ж це були дослідження філософів, економістів, істориків, в яких робились висновки, узагальнення, було сформульовано ряд практичних рекомендацій.

Певною новизною підходів та оцінок проблем, що досліджуються відзначається дисертаційне дослідження А. Титова [38], в якому здійснено спробу об'єктивно (для того часу) показати шляхи розвитку і вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства Української РСР в 1976–1980 роках. Автор поставив перед собою мету не лише показати позитивні зрушення в технічному переозброєнні села, але й виявити причини, які стримують його розвиток.

Для висвітлення теми, що досліджується важливим є використання доповіді міністра сільського господарства І. Воловченка [39], виголошеній на Пленумі ЦК КПРС і присвяченій комплексній механізації, меліорації, хімізації та широкому впровадженню досягнень науки і техніки в сільському господарстві. Там наведено і статистичні дані. У доповідях перших секретарів М. Хрущова [40-41] та Л. Брежнєва [42-43] також йшлося про розвиток сільського господарства, наголошувалося на вирішальному значенні інтенсифікації цієї галузі.

У дослідженнях С. Скорини, І. Розумного [44], Н. Середи [45] докладно розглянуто проблеми різних сфер землеробства, тісно пов'язані з функціонуванням сільського населення: відтворення родючості ґрунту, проблема надійного і якісного водозабезпечення сільських населених пунктів, тощо. П. Веденічева [46] у своїй праці накреслює основні напрями інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, при цьому

приділяючи основну увагу програмі меліорації земель Української РСР як найперспективнішого шляху забезпечення високих і стабільних урожаїв.

Важливі питання, пов'язані з досягненнями радянської ґрунтознавчої науки обговорювалися на VIII Міжнародному Конгресі ґрунтознавців [47] та семінарах [48], де вчені репрезентували свої розробки з покращення родючості земель.

Питання, пов'язані зі з'ясуванням економічної ефективності використання мінеральних добрив та пестицидів залежно від забезпечення належного рівня агротехніки, розглянуто в працях В. Боголюбова, П. Кривоноса, К. Лісничого [49-51]. Особливу увагу авторів привернула проблема науково обґрунтованого, збалансованого використання добрив, яке здатне не лише підвищити рівень урожайності сільськогосподарських культур, але й позитивно вплинути на відновлення родючості ґрунтів.

Економічна ефективність, перспективні напрямки, планування капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво та в засоби механізації стали об'єктом наукових зацікавлень К. Єремєєва, З. Дзиковича та Ю. Мусіяки, І. Дороша, С. Дидковського [52-55], які, зокрема, наголошують, що капітальні вкладення та подальше зміцнення матеріально-технічної бази – головні фактори інтенсифікації аграрного виробництва.

На республіканській науковій конференції, яка відбулася 2–4 листопада 1971 року, було озвучено виступи «Поліпшення використання основних фондів як фактор зниження собівартості ремонту в майстернях «Сільгосптехніка», «Дослідження строків служби сільськогосподарської техніки і затрат на її часткове відновлення», «Поліпшення використання МТП механізованих загонів «Сільгосптехніка», в яких подано практичні рекомендації для підвищення ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві [56].

Праці вчених-економістів мають значний історично-дослідницький інтерес, оскільки, по-перше, в них висвітлено питання концептуально-

теоретичного характеру, розкрито зміст і проаналізовано державно-нормативні та господарські акти, партійні документи, виступи керівників партії і держави; по-друге, наведено фактологічний матеріал про стан сільського господарства: типові факти, статистичні дані, співставлення наслідків господарювання в районах, областях, регіонах.

Широке коло питань, пов'язаних з електрифікацією трудомістких процесів у сільському господарстві, висвітлено в праці М. Журавльова [57]. Праця М. Черненка була присвячена показу зусиль по забезпеченню сільського господарства енергетичними потужностями, електрифікації і механізації виробничих процесів [58]. В дослідженні Ю. Бабенка, Г. Гладкова, Г. Клименка та ін. [59] було наголошено на провідному значенні електрифікації не лише для розвитку матеріально-технічної бази села, але й для побудови матеріально-технічної бази комунізму. І. Дорош обґрунтував ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію [60].

Процеси механізації сільського господарства, нормування механізованих робіт, ефективність використання техніки досліджували А. Яворський [61], Г. Гуркин та В. Минухин [62]. Реальні соціально-економічні явища і процеси обов'язково подавались через призму організаторської та політико-виховної діяльності сільських райкомів партії, колгоспних і радгоспних партійних організацій України, так як в дослідженнях Ф. Гинайла [63], М. Синюкова [64], В. Врубльовського [65], Х. Печеного та Є. Якимюка [66]. Проте перебуваючи під впливом офіційних установок, автори намагалися головним чином акцентувати увагу на позитивних моментах механізованих робіт, оминаючи наявні прорахунки.

Важливим для дослідження було ознайомлення з даними довідника по матеріально-технічному забезпеченні сільського господарства УРСР, де наведено ряд статистичних матеріалів та цифр стану аграрного виробництва [67].

Докладному аналізу проблем механізації виробничих процесів на селі, технічного переозброєння сільського господарства на базі науково-технічної революції присвячені статті М. Дмитроченка та С. Мохненка [68], М. Леонової та С. Кердиваре [69], В. Малишко та Н. Сироти [70]. Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства ці автори розглядали з точки зору перспектив впровадження нових форм організації виробництва, переходу на інтенсивний шлях його розвитку.

Великий внесок у висвітлення стану сільського господарства в республіці зробив І. Чепурнов. Його особиста праця [71] та у співавторстві з В. Кривошеєвим [72] відзначається широтою хронологічних рамок, багатоплановістю. В іншій спільній роботі В. Макаренка та І. Чепурнова проаналізовано соціально-економічні зміни на селі, що сталися за роки радянської влади. Автори характеризують їх як «великі», пояснюючи це результатом науково-технічної революції [73].

Певну інформацію з проблеми, що досліджується, знаходимо в працях М. Співака [74-75] та М. Харченка [76]. Автори розповідають про завдання і досягнення сільського господарства республіки в п'ятирічках та семирічках. М. Співак, зокрема, описує досвід передових колгоспів та радгоспів по комплексній механізації в землеробстві та тваринництві.

Ряд авторів, що працювали в радянські часи, присвятили свої доробки впровадженню науково-технічного прогресу в сільськогосподарське виробництво Української РСР. В працях В. Більського [77], П. Васильченка [78] розкрито соціально-економічну сутність і значення науково-технічного прогресу, його вплив на розвиток соціалістичних виробничих відносин. В. Волик, зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, розглядав з точки зору перспектив впровадження нових форм організації виробництва, переходу на інтенсивний шлях його розвитку [79]. О. Голованов у своїй праці наголошував, що науково-технічний прогрес у сільському господарстві є

важливим фактором створення матеріально-технічної бази аграрного виробництва [80].

Питання функціонування радгоспів, здійснення в них економічної реформи, переведення на повний госпрозрахунок висвітлено в працях А. Євтушенка [81] та Л. Клецького [82]. Окремий розділ праці М. Погорєлова та Ю. Пахомова присвячено інтенсифікації сільського господарства в радгоспах УРСР [83]. Однак ще раз зауважимо: радянські вчені працювали в умовах панування офіційної ідеології, коли основна увага зосереджувалася переважно на позитивних моментах.

Проблеми стану соціального розвитку села всебічно проаналізовано в працях кінця 80-х – початку 90-х рр., зокрема це дослідження П. Панченка та В. Чишка [84], Л. Вітрук [85], М. Бушина [86], в яких автори на основі фактів та даних, на той час ще не введених у науковий обіг, починають більш об'єктивно аналізувати різнобічні процеси в сільськогосподарському виробництві та житті трудівників села. Відзначимо, що в усіх монографіях надто перебільшено роль державних капіталовкладень у здійснення житлового будівництва та робіт по благоустрою сільських населених пунктів. У структуру державних капіталовкладень були внесені кошти, які надавалися сільським жителям під великі відсотки як кредит на будівництво житла. До даних про житлове будівництво на селі включали і житла, збудовані в сільській місцевості промисловими підприємствами та організаціями союзного і республіканського значення і не призначені для хліборобів.

Економічну політику КПРС на селі висвітлено в праці за загальною редакцією О. Євсеєнка та В. Хілька [87], соціальну політику КПРС охарактеризовано в працях А. Гаврилюка [88] та А. Кондратюка [89]. Автори, деякою мірою гіперболізуючи стан речей, використовували такі оцінки політики партії, як «творча», «далекоглядна», «багатогранна» тощо. Вони змушені були відстоювати оцінки, закладені в документах КПРС і

владних інстанцій нижчого рівня, намагались показати процес у позитивних тонах.

Для висвітлення питання підвищення кваліфікації керівних кадрів та спеціалістів сільського господарства в колгоспах і радгоспах УРСР ми ознайомилися з ґрунтовною працею за редакцією Е. Самохваленка [90].

Майже всі зазначені вище праці дослідників не торкалися принципових проблем сільського господарства: ціноутворення, податкової та кредитної політики, системи управління аграрним сектором, рівня освіченості кадрового забезпечення, збільшення якісних, а не кількісних показників. Замовчувалося, що в розвитку сільського господарства використовувалися переважно екстенсивні методи господарювання.

Вважаємо за потрібне відзначити, що поряд із позитивними сторонами зазначених вище робіт характерною їх рисою, об'єктивно обумовленою часом, було одностороннє представлення аспектів соціально-побутового розвитку села. Автори, загалом, позитивно характеризували стан торгівлі, побутового і медичного обслуговування сільського населення, культурно-освітньої роботи серед нього, підтверджуючи це вміло підібраними фактами.

Одним із найважливіших проявів такого стану автори вважають наявність комплексних планів економічного і соціального розвитку господарств, сільських населених пунктів і цілих районів. Життя ж стверджувало, що подібного роду плани майже не виконувалися.

Отже, на першому етапі розвитку вітчизняної історіографії з обраної нами для дослідження теми домінувало однобоке її висвітлення. Науковці акцентували увагу виключно на позитивних аспектах радянської політики на селі.

Справді наукове переосмислення новітньої аграрної історії України розпочалося з початку 90-х рр. XX ст. Дослідники починають аналізувати проблеми сільськогосподарського виробництва з позицій науковості, об'єктивності, історизму. Значно розширився доступ до архівних фондів,

з'явилася реальна можливість повно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Протягом 1991–2008 років опубліковано чимало змістовних праць, які тематично чи хронологічно торкалися окресленої проблеми. У висвітленні проблем розвитку аграрних відносин і соціальних змін в українському селі зникає колишня одноманітність. З'явився плюралізм думок, відбувся перегляд застарілих концепцій.

Так, монографія Г. Сургая «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» поєднує старі й нові підходи при оцінці не тільки розвитку аграрної економіки, але й деяких соціальних аспектів сільськогосподарського виробництва, зокрема запровадження нових форм організації праці в колгоспах і радгоспах, підготовки сільськогосподарських кадрів тощо [91].

П. Панченко в праці «Сторінки історії України ХХ ст: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» по-новому підійшов до питань розвитку аграрного сектора [92]. У дослідженні в більш критичній формі аналізуються прорахунки влади при керівництві аграрним сектором. Автор наголошує, що держава суворо диктує селу тверді, передусім їй вигідні ціни закупівлі сільськогосподарської продукції, встановлює сприятливі для неї ціни на аграрну техніку та знаряддя праці, монополізує податкову політику.

Колектив авторів Інституту історії України, до складу якого входив П. Панченко, приділив увагу дослідженню розвитку українського села в 20–90-ті роки ХХ ст. [93]. Беручи до уваги рівень технічного оснащення сільського господарства, його матеріальне забезпечення з боку держави, науковці дійшли висновків, що, незважаючи на прийняття багатьох постанов і рішень, у 50–80-х роках в аграрному виробництві посилювалися кризові явища, що призвело до погіршення продовольчого становища в країні.

Ряд важливих аспектів розвитку сільського господарства показано у спільній роботі П. Панченка та В. Шмарчука [94]. Але стан та розвиток

матеріально-технічної бази українського села, як і в багатьох інших працях, показано в загальному контексті аграрної історії. Автори досить докладно проаналізували досягнення і прорахунки в розвитку сільського господарства.

У розділі «Аграрний сектор України 70-х рр. у контексті нового осмислення» показано, що немає підстав розглядати аграрну політику Радянського уряду в зазначений період як науково-комплексну і розраховану на різке піднесення сільськогосподарського виробництва. Навпаки, ця політика по відношенню до українського селянина була виснажливо-грабіжницькою. Наступна частина праці «Проблеми українського села у 80-х рр.: пошуки, результати» висвітлює, щоправда, досить побіжно спробу керівництва СРСР вирішити продовольчу проблему в республіці у 80-х рр. шляхом реалізації комплексу заходів. Загалом праця відзначається ґрунтовністю, багатою джерельною базою, аргументованістю висновків.

Привертає увагу дослідження І. Рибак, присвячене аналізу соціально-побутової структури українського села [95]. У значній за обсягом монографії «Соціально-побутова структура українського села» проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних із життєдіяльністю українського селянства. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу він показав, що до середини 80-х рр. у соціально-побутовій сфері села нагромадилася низка невирішених питань, які створювали суттєві труднощі мешканцям села. Досить гострою залишалася проблема якості сільського житла, впорядкування та благоустрою сільських населених пунктів. Значною мірою вони фактично не виходили за межі селянського двору. Відставало медичне та культурно-освітнє обслуговування. Разюча нерівноцінність умов задоволення життєвих потреб сільського населення порівняно з міським спричинила розвиток інтенсивної міграції.

У світлі нового бачення розвиток аграрних відносин в УРСР показано в роботі О. Завальнюка та І. Рибак [96]. На основі сучасного

осмислення сутності соціально-економічного життя українського селянства у XX ст. автори аналізують ряд аспектів, пов'язаних із розвитком матеріально-технічної бази Української РСР.

Проблеми, пов'язані з підвищенням загальної культури українського села, пошуком шляхів інтелектуально-професійного забезпечення аграрної сфери, дослідив О. Нікілев [97]. Серед аналізу широкого кола питань, які раніше не були предметом спеціального розгляду науковців, значну увагу автор приділив і матеріально-технічній основі господарювання на селі.

Ряд важливих аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в монографії С. Падалки [98]. Розглядаючи загальні проблеми життя українського суспільства в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму, автор зупиняється і на питаннях умов праці та духовності жителів села. Вчений, зокрема, справедливо вказує на те, що характер і умови праці, зацікавленість чи, навпаки, відсутність належної зацікавленості в результатах праці через зміни духовності прямо впливають на ставлення працівника до землі.

Серед новітніх публікацій особливу увагу привертають дві близькі за змістом, інформаційно насичені монографії – «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)» Г. Кривчика [99] та «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. XX ст.)» С. Падалки [100]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства. С. Падалка окремий розділ присвятив матеріальному забезпеченню сільськогосподарського виробництва, де охарактеризував капіталовкладення держави в цю галузь, стан технічного забезпечення рослинництва і тваринництва. Автор дійшов висновків, що матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва значно відставало від потреб часу, державна політика в цій сфері не відзначалася раціональністю,

панувало тяжіння до кількісних показників. Уся робота стримувалася економічною політикою тоталітарної держави.

Значну увагу аналізу проблем соціології села, соціальним особливостям сільськогосподарської праці, основним напрямкам соціальної політики держави на селі приділив А. Шатохін [101]. У дослідженні, поряд з іншим, автор розглядає інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та її вплив на тривалість робочого дня робітників у різні пори року. А. Шатохін також зупиняється на умовах праці в селі в 70–80-ті роки, оцінюючи їх як незадовільні, що вело до плінності кадрів.

Важливі тенденції соціально-економічного та культурного життя українського селянства у 50-х – першій половині 60-х рр. XX століття проаналізовано І. Романюком [102]. Автор спеціально зупиняється на тому, що через надмірний адміністративний поспіх навіть досить реалістичні у своїй основі новації з інтенсифікації аграрного сектору економіки, започатковані в цей період в Україні з ініціативи М. Хрущова, привели до стрімкого зростання напруження ситуації в українському селі.

Особливістю праць історіографічного плану, які торкалися аграрного сектору, є те, що вони носили здебільшого проблемний характер, спеціальні публікації було присвячено висвітленню організації партійним і державним керівництвом шляхів впровадження інтенсивних технологій у землеробстві, особливостям розвитку продуктивних сил в аграрному секторі України загалом та спеціально показу особливостей розвитку продуктивних сил у землеробстві. Окремі видання ставили собі за мету аналіз публікацій, присвячених розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства [103] та розвитку продуктивних сил сільського господарства [104].

Вагомі праці історіографічного характеру з'явилися на початку 90-х рр. У 1991 р. була опублікована ґрунтовна праця О. Павлова «Соціальні процеси на селі у 60–80-ті рр.: питання методології та історіографії» [105].

У таких розділах монографії, як «Економічні відносини на селі та їх висвітлення в науковій літературі», «Історіографія соціально-класової структури сучасного села», «Дослідження культурно-побутових умов життя сільського населення», було критично проаналізовано оцінки дослідників про місце і роль орендних відносин і господарського розрахунку в діяльності колгоспів і міжгосподарських сільськогосподарських підприємств. У роботі наведено дані про обсяг будівництва житла і культурно-освітніх установ на селі, а також про благоустрій сільських жител. Аналіз переконливо засвідчив, що в більшості праць значно перебільшувалися досягнуті результати.

Однак загалом оцінку явищам, які відбувалися на селі, автор дає все ж із позицій тогочасних стереотипів, перебільшуючи, зокрема, практичне значення постанов та рішень ЦК КПРС, ЦК КПУ та РМ СРСР і УРСР із питань розвитку сільського господарства.

Привертає увагу дисертаційна праця В. Шеренгового «Організаторська та ідейно-виховна робота КПРС в аграрному секторі (історіографія проблеми: 70–80-ті роки)» [106], де проаналізовано понад 300 видань, які на той час ще не розглядалися у спеціальних історіографічних дослідженнях. Це, зокрема, праці, опубліковані протягом 1986–1989 рр.: «Діяльність КПРС по здійсненню Продовольчої програми» [107], «Курс на інтенсифікацію: реалізація сучасної аграрної політики КПРС в Україні» [108], «Розвиток соціально-класової структури Української РСР у 60–80-ті роки» [109], «Розвиток аграрної економіки Української РСР» [110], «Соціальна політика КПРС на селі» [111]. У дисертаційному дослідженні проаналізовано і дано відповідні оцінки також монографіям М. Бушина, О. Гаврилюка, М. Дмитроченка, О. Кондратюка, П. Костика.

Понад 170 колективних та індивідуальних монографій, які побачили світ у 70-ті – на початку 90-х рр. ХХ ст., проаналізовано в праці В. Михайлюка [112]. Автор виокремлює позитивні і негативні моменти в

дослідженнях суспільствознавців та визначає десять груп причин кризи сільськогосподарського виробництва: теоретико-методологічні, політичні, організаційні, економічні, демографічні, технічні, технологічні, психологічні, кадрові.

Проблем соціально-економічного і політичного розвитку України в 60–80-х роках ХХ ст. торкалися Д. Табачник [113], Р. Іванченко [114], О. Доценко [115], М. Вівчарик та С. Падалка [116], В. Баран та В. Даниленко [117], В. Баран [118], Б. Кравченко [119].

Розглядаючи різноманітні аспекти взаємовідносин людини, техніки і природи, В. Кравчик у монографії «Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи» підкреслює, що саме в аграрній сфері виробництва взаємодія цих складових здійснюється найбільш безпосередньо, бо не лише людина, але і техніка та природа також відіграють активну роль, диктуючи свої умови людині, яка вступила у відносини з нею, і отже, визначаючи значною мірою відповідні дії людини [120].

Відзначимо, що в усіх проаналізованих працях питання стану і розвитку матеріально-технічної бази села не знайшло свого цілісного відображення. Висвітлення цієї теми здійснювалося лише в загальному контексті аналізу аграрної політики в Україні у 60–80-х рр ХХ ст.

Нині дослідники продовжують активно працювати в цій надзвичайно важливій для подальшого аграрного розвитку сфері людського буття. Однак ряд питань ще потребує свого подальшого висвітлення. Останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей тематики дослідження, проте вони стали достатньо надійним фундаментом для творчого осмислення проблеми і визначення найбільш важливих напрямків подальшого вивчення всього комплексу питань, що стосуються предмету нашого дослідження.

Таким чином, історіографічний аналіз показує, що розробку теми матеріально-технічного забезпечення українського села в 60-80-ті роки ХХ

ст. не можна припиняти. Адже в центрі уваги дослідників був переважно стан сільського господарства цього періоду. Меншою мірою висвітлювалися питання постачання галузі технікою, автоматизації та механізації сільськогосподарських робіт, матеріального забезпечення села. Ряд вузлових аспектів залишався малодослідженим.

Більшість праць написано в радянський період. Якщо в працях минулих років діяльність владних структур (партійних комітетів) висвітлювалася майже виключно позитивно, то сьогодні більшість авторів обмежується тим, що досліджує негативні наслідки їхньої діяльності, при цьому, як правило, не пояснюючи, в чому саме полягає помилковий характер їхніх дій, чим були викликані й обумовлені помилки влади.

Джерельну базу монографії складає комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів, які умовно можна поділити на декілька груп. Такий поділ зумовлено походженням, змістом, особливостями та характером викладу опрацьованих джерел.

До першої групи нами віднесено офіційні документи (постанови, рішення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК, документи КПРС та КПУ, рішення місцевих органів влади і господарських структур), на основі яких складалося уявлення про позицію держави в питаннях розвитку аграрного виробництва, українського села загалом. При визначенні концептуальних підходів держави до функціонування суспільства важливе місце відведено Конституції УРСР, в якій закладено правові основи суспільно-політичного ладу [121].

Другу групу становлять документи, що акумулювали в собі накази, закони і постанови вищого органу державної влади і дозволили з'ясувати логіку прийняття державних рішень у питаннях інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проведення в життя таких політичних програм, як механізація, електрифікація, хімізація, меліорація тощо (опубліковані окремими збірниками «Відомості Верховної Ради Української РСР»). До цієї групи ми віднесли і підзаконні нормативні акти

(постанови і розпорядження уряду УРСР), опубліковані у «Збірниках постанов і розпоряджень уряду Української УРСР» (з 1979 р. – «Зібрання постанов уряду Української РСР»).

Матеріали з'їздів та пленумів КПРС і КПУ, представлених у виданнях «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам» [122], «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [123] дозволили адекватно відтворити зміст партійної програми інтенсифікації сільського господарства, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про хімізацію, меліорацію, технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва, тощо.

Важливе значення мали дані Центрального статистичного управління, опубліковані в щорічниках «Народне господарство Української РСР». Вони будувалися за тематичними рубриками (напр. «Поставка мінеральних добрив сільському господарству», «Використання зрошуваних і осушуваних земель»), які регулярно повторювалися, але часто включали загальні показники, що приховували реальні конкретні цифри. Тематична збірка «Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975» була побудована за традиційною схемою та методикою подачі статистичного матеріалу, щоправда, розкривала регіональний соціально-економічний зріз проблем.

Зазначимо, що попри всю важливість використання статистичних матеріалів, обмеження лише цифровими даними не дозволило б повністю розкрити історичний зміст досліджуваних явищ, а отже, вимагало залучення документів суспільно-політичного характеру. Значну кількість таких документів, що висвітлюють процеси, які відбувалися в сільському господарстві України в 60-ті – першій половині 80-х рр. XX ст., сконцентровано в багатьох архівних установах України. Із них особливо виокремлюємо фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) та Центрального

державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

Найбільш продуктивну частину дослідження склали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Матеріали, відкладені у фонді 1 (Верховної Ради УРСР) дали змогу з'ясувати особливості діяльності вищого органу влади у сфері сільського господарства та означити наслідки законодавчого впливу на аграрні процеси.

Виявлені й опрацьовані у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) матеріали (листування уряду з союзними, республіканськими та обласними організаціями; рішення, різноманітні, інколи досить змістовні довідки) дозволили реконструювати відповідні кроки радянської держави з організації та розгортання практики інтенсифікації землеробства, нарощення виробництва міндобрив, стимулювання хімізації, збільшення поставок колгоспам і радгоспам сільгосптехніки, тощо. Усі актуальні у другій половині 60-х – 80-х рр. питання розвитку агропромислового комплексу розглядалися на засіданнях спеціальної комісії Президії Ради Міністрів Української РСР з питань агропромислового комплексу. Матеріали цих засідань є дуже цінним фактологічним джерелом.

У цьому ж фонді ЦДАГОВУ міститься велика кількість різноманітної за характером документації (листування з міністерствами, із союзними, республіканськими й обласними організаціями агропромислового комплексу, постанови Ради Міністрів та матеріали до них, доповідні записки, інформації, звіти, зауваження, доручення, телеграми, проекти постанов і розпоряджень), яка відображає проблеми аграрного сектору економіки України в зазначений період, занедбаний стан третьої сфери продовольчого комплексу – підприємств громадського харчування та галузей, які займалися переробкою, зберіганням, транспортуванням сільськогосподарської продукції.

Цікаві відомості дають матеріали діловодства Міністерства сільського господарства Української РСР (ф. 27), його головних управлінь із тваринництва та птахівництва, з виробництва зернових культур, із виробництва зерна олійних культур і загальних питань землеробства, з кормовиробництва, з механізації і електрифікації сільського господарства, з виробництва цукрового буряку, з агрохімічного обслуговування. Їхній аналіз дозволяє об'єктивно оцінити постанови та цільові програми з аграрно-селянського питання, що приймалися у вказані роки, їх відповідність реальностям та життєвим інтересам селян.

Питання механізації основних робіт у тваринництві в областях УРСР частково досліджувалося на основі аналізу матеріалів фонду 582 (Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР).

У монографії широко використовувалися документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди 1, 2, 11). До проголошення незалежності України лише незначна їх частина була доступною для істориків, а фонд політбюро ЦК Компартії України взагалі протягом усього радянського часу залишався фактично закритим. Проте саме в цьому фонді накопичилися дуже цінні пояснювальні матеріали до засідань політбюро, пленумів ЦК КПУ, зборів партійно-господарчого активу республіки, де розглядалися питання сільського господарства. Тут сконцентровано значну кількість цінних фактологічних та аналітичних матеріалів. Його цінність полягає насамперед у тому, що ці колись суворо таємні документи відображали реальний стан справ у сільському господарстві, реальне становище селян як у виробничій, так і в громадській та побутовій сферах.

Стенограми пленумів ЦК КПУ дозволили відтворити загальну політичну тенденцію керівної партії, спрямовану на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, визначити її цілі, завдання та наслідки. На основі матеріалів засідань політбюро вдалося з'ясувати концептуальні підходи до питань інтенсифікації зернового виробництва,

що було покладено в основу визначення його ресурсного потенціалу. Інформаційно насиченими є документи загального відділу ЦК, зокрема його таємної частини (закриті рішення комітету партконтролю, доповідні записки, інформації до ЦК КПУ, обкомів КПУ та Держагропрому). Особливу цінність представляють документи аграрного відділу ЦК КПУ (листи, записи, довідки, міністерств, відомств, союзних партійних і господарських органів). На їх основі вдалося показати масштаби широкої меліорації.

Найбільш типовими для нашого дослідження стали Черкаська та Вінницька області. У фондах Черкаського обласного державного архіву (фонд Р-4313 виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих) зберігаються документи (листування, довідки, звіти управлінь сільгосптехніки та сільгоспхімії), на основі яких з'ясовувалися масштаби застосування хімікатів та особливості боротьби з наслідками такого виду екстенсивних дій. Важливі відомості стосовно стану матеріально-технічного забезпечення області містяться у фонді 2552 (Черкаське обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів).

У фонді 136 (Вінницький обласний комітет Компартії України) Державного архіву Вінницької області зберігаються матеріали, які містять інформацію про стан матеріально-технічного забезпечення господарств області, кадрове забезпечення колгоспів та радгоспів.

У дослідженні широко використано матеріали періодичних видань, уважне вивчення яких дало змогу скласти уявлення про логіку визрівання, прийняття рішень та подальший перебіг подій. Разом із тим, автором враховано й ту обставину, що періодика останніх десятиріч радянської доби була по-особливому ідейно-політично однорідною і не подавала реальної картини системи господарювання на селі. Вона, як правило, неспроможна була виступати надійним засобом типологізації суспільно-політичних явищ та інформаційної насиченості.

У 1960–80-ті роки процеси на селі висвітлювалися в журналах – органах компартії «Комуніст України» [124], «Блокнот агітатора». Саме в них публікувалися матеріали, які подавали ідейно-політичне обґрунтування заходам, що реалізовувалися владними інстанціями (хімізації, меліорації, матеріально-технічного постачання сільського господарства, тощо).

Окрему групу становили спеціалізовані журнали сільськогосподарського профілю: «Хлібороб України», «Землеробство», «Економіка сільського господарства», «Вісник сільськогосподарської науки», «Економіка АПК». Ті з них, що виходили в досліджувані роки, містили підготовлені економістами-аграрниками матеріали, в яких розглядалися практичні питання застосування технологій у сільському господарстві.

Суттєво розширили інформаційну базу дослідження, розміщені в наукових та науково-популярних виданнях «Український історичний журнал», «Віче», «Політика і час». Саме в них розкривалося загальне тло державної аграрної політики, аналізувалися суспільно-політичні настрої громадян, подавалися статистичні матеріали з коментарями фахівців, у тому числі й ті, що стосувалися питань механізації, електрифікації, меліорації, хімізації сільського господарства.

Змістовно аналітична інформація подавалася загальноукраїнськими («Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Урядовий кур'єр», «Голос України») та обласними («Черкаська правда», «Черкаський край») газетами. Загалом для видань радянської доби властивим було відображення позитивного досвіду, накопиченого у сфері матеріально-технічної бази. Водночас вони мають і певну цінність насамперед тому, що доводять до нас реальний голос мас, думки та настрої сільських керівників, рядових трудівників тієї епохи.

Отже, застосування всієї сукупності залучених нами для дослідження джерел, їх усебічний аналіз дозволяє достатньо повно вивчити вузлові

проблеми соціально-економічного розвитку українського села в 1960-ті – першій половині 1980-х рр., охарактеризувати стан та спроби модернізації матеріально-технічної бази сільського господарства.

Методологічну основу монографії складає сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Визначальними серед них є загальні засади науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму, пріоритету конкретної істини. Головними методологічними принципами є взаємозв'язок загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз визначеного явища в певних умовах, а також принцип адекватної інтерпретації текстів джерел.

Застосування цих принципів дало змогу провести системний аналіз широкого кола політичних, соціальних та економічних проблем, які у своєму взаємозв'язку визначили характер, основні етапи та темпи розвитку матеріально-технічної бази українського села в 1960-ті – першій половині 1980-х років.

У процесі роботи ми послуговувалися проблемно-хронологічним, системно-комплексним, ретроспективно-порівняльним та статистично-аналітичним методами дослідження. Також використано міждисциплінарний метод та метод логічного аналізу.

Проблемно-хронологічний метод допоміг окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у часовому вимірі, показати міру впливу цих явищ на стан сільського господарства.

Системно-комплексний метод дав змогу простежити і проаналізувати складну систему технологічних та економічних чинників, які безпосередньо взаємодіють у сільськогосподарському виробництві, впливаючи на його економічне становище. Не менш важливим цей момент є для розуміння сутності соціально-політичних питань, пов'язаних із забезпеченням розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства. Його використання дало змогу з'ясувати сутність та

характер взаємодії виробничої сфери в аграрному секторі, виявити фактори, які впливали на розходження їх інтересів.

Важливим є використання ретроспективного порівняльного методу, який дав змогу об'єктивно показати причини, характер та темпи наростання негативних економічних явищ у сільському господарстві УРСР в 1960–1980 роках.

Значну роль у дослідженні відіграв статистично-аналітичний метод, який допоміг належним чином систематизувати і проаналізувати чисельні цифрові дані джерел, характеру та темпів економічної напруги в сільському господарстві та дати їм адекватну оцінку.

Міждисциплінарний метод дозволив використати для з'ясування проблеми дані інших наук – хімії, економіки, ґрунтознавства, що уможливило дати комплексну оцінку політичним та соціально-економічним рішенням, які стали причиною спроб модернізації матеріально-технічної бази сільського господарства та негативно позначилися на умовах життя і праці українського селянства.

Широке застосування знайшов метод логічного аналізу, який став основою викладу матеріалу в чіткій послідовності та пошуку і визначення практичних рекомендацій для подальшого розвитку сільського господарства України.

Таким чином, використовуючи різномантні методи, ми прагнули: по-перше, уникнути узагальненості дослідження; по-друге, в загальноісторичному контексті проаналізувати стан матеріально-технічної бази українського села, підкреслити його специфіку; по-третє, виявити регіональні особливості в темі, що взята до розгляду.

I. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960–1980-ті роки)

1. Деформації суспільно-політичного ладу

1960–1980 роки – складний і суперечливий період в історії України, коли поглиблювалася криза радянського суспільства, що поширювалася на всі сфери життя – політику, економіку, соціальні відносини, ідеологію, культуру. Спроби реформувати економіку в рамках соціалістичної системи зазнали краху, суспільство вступило не лише в період застою, але й широко проявилися репресивно-реакційні тенденції, прагнення повернутися до старих сталіністських методів.

Зосередивши ресурси на окремих ділянках, тоталітарна система мала продемонструвати певну ефективність, зокрема домогтися на них значних результатів, наприклад, в освоєнні космосу чи гонці озброєнь. Соціальні процеси в Україні відображали формування тогочасного індустріального суспільства і водночас кризу соціалістичного ладу, заснованого на директивній економіці, колективній безвідповідальності, монополії КПРС на владу і бюрократії – на національні багатства. Радянська система не могла забезпечити стабільного й ефективного розвитку суспільства, у 70–80-х роках стала очевидною її нездатність витримати конкуренцію із західною моделлю, заснованою на ринковій економіці і демократії.

Партійна бюрократія, здійснивши жовтневий переворот 1964 р. та позбавивши М. Хрущова влади, звинуватила його в суб'єктивізмі і волюнтаризмі, адмініструванні й постійному експериментуванні, недооцінці економічних законів соціалізму, порушенні норм партійного життя, принципів партійного керівництва. Втілити нові підходи мав новообраний перший (1964–1966), а згодом – Генеральний (1966–1982) секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. Керівником держави Л. Брежнєв був 22

роки. Довголіттям партійно-державного керівництва він може поступитися лише Й. Сталіну [125, 201].

На рубежі 60–70-х років Радянський Союз, а разом з ним й УРСР як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка втупили в період історії, що тривав до середини 80-х років і за яким затвердилася назва «застій». Лише в 1985 р. розпочався новий курс під назвою «Перебудова», який певною мірою приніс зміни в суспільно-політичне та соціально-економічне життя країни.

Поворот у політиці, що розпочався після жовтневого пленуму ЦК партії, означав повернення до консервативних, певною мірою просталінських позицій. Але ця тенденція виявила себе не відразу. На перших порах були виправлені деякі «волютаристські», як їх називали, хиби попереднього хрущовського керівництва. Проте незабаром стало зрозумілим, що висунутий Л. Брежнєвим лозунг «стабільність» насправді означав відмову від будь-яких спроб здійснення радянських змін, що цілком задовольняло консервативні керівні сили, які вперто трималися за освячені традиціями привілеї.

Політична верхівка СРСР у роки правління Л. Брежнєва характеризувалися крайнім консерватизмом. «Брежнєвський період» історії України – період часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період застою та одночасно – пошуку прогресивними силами шляхів суспільного оновлення [126, 450].

Так само, як і в попередні роки, агропромисловий комплекс України був невід'ємною складовою АПК усього СРСР. Українська РСР розглядалась як головний виробник хліба, цукру, технічних культур, молока та м'яса. Саме цим і визначався розвиток її сільського господарства. З року в рік плани обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в республіці збільшувалися, акценти робилися на збільшенні заготівлі продукції в союзний фонд. При цьому планові завдання визначалися суб'єктивно, без урахування справжніх

виробничих можливостей аграрного сектору економіки. Самостійної ж аграрної політики Компартії України, як і політики в інших сферах економіки, не існувало. Усе це приводило до виснаження сільського господарства України, поглиблення його кризового становища. Уже з кінця 1960-х рр. відбувалося помітне гальмування динамізму перетворень у галузі сільського господарства. П'ятирічні завдання не виконувалися, темпи розвитку сільгоспвиробництва значно уповільнилися.

Щоб приховати реальний стан аграрного сектору, партійне керівництво стало на шлях дезінформації, замовчування проблем, пропаганди «стабільності зростання абсолютних приростів». При підведенні підсумків розвитку сільського господарства за основу брався не п'ятирічний період, а десятиріччя чи навіть п'ятнадцятиріччя.

У 60–80-ті роки реальні важелі влади в Радянському Союзі знаходились у вищих керівних органах КПРС. Компартія, трансформувавшись у партійно-адміністративну структуру, поставила себе, над політичною надбудовою суспільства. Партійні директиви вивищувалися над законами держави. У статті 6 Конституції УРСР (1977 р.) партія закріпила за собою право бути не тільки керівною і спрямовуючою силою суспільства, а й ядром політичної системи, державних і громадських організацій, визначати генеральну перспективу суспільного розвитку, лінію внутрішньої і зовнішньої політики держави, керувати творчою діяльністю народу [121, 6]. Так було юридично оформлене право Компартії на єдиновладне керівництво державою, в тому числі аграрною політикою.

Усі питання розвитку сільського господарства України зводилися до коментування рішень ЦК КПРС із цього приводу і розгляду завдань щодо їх виконання українською республіканською партійною організацією.

Керівництво агропромисловим комплексом України здійснювалося у тій формі й тими методами, які склалися ще за часів формування

адміністративно-командної системи управління, в результаті чого тиск центральних органів управління постійно посилювався.

Діюча система управління АПК України включала такі міністерства: сільського господарства, радгоспів, плодоовочевого господарства, харчової промисловості, м'ясної та молочної промисловості, рибного господарства, заготівель, сільського будівництва, Державний комітет із лісового господарства. Виробниче обслуговування сільського господарства здійснювали Держкомсільгосптехіка, Міністерство вод, Сільгоспхімія.

Велика кількість господарств одночасно підпорядковувалась обласним та республіканським органам, трестам та об'єднанням. Ослабленою була районна ланка управління. Відомства недобросовісно виконували свої обов'язки і викачували кошти з колгоспів та радгоспів.

Господарствам УРСР нав'язувалися дріб'язкова опіка й адміністрування, плани товарної продукції, розміри посівних площ, урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я і продуктивність худоби, строки виконання сільськогосподарських робіт.

Політика післяхрущовського керівництва носила половинчастий, непослідовний характер. Головними принципами діяльності держави стали переслідування будь-якої опозиційності, санкціонована ініціатива та панування імітаційних форм діяльності.

Керівником Компартії України після приходу Л. Брежнєва до влади ще майже вісім років залишався П. Шелест. Будучи довгий час опорою «брежнєвської системи», перший секретар ЦК КПРС переоцінив у ній свою роль. Він намагався вести більш самостійну політику і відстоювати інтереси України в рамках Радянського Союзу. П. Шелест піклувався про економічні потреби республіки, вимагав більших коштів для України, не схвалював зменшення інвестицій в економіку України за рахунок капіталовкладень у Сибір та інші регіони, відстоював принцип паритету, яким Україна повинна одержувати товари і послуги, котрі дорівнювалися б її внеску в економіку СРСР.

У травні 1972 р. П. Шелеста звинуватили в «м'якості» до українського націоналізму і заохочення економічного «місництва». Він був переведений до Москви на посаду одного із заступників Голови Ради Міністрів і звільнений з Політбюро, а у квітні 1973 р. відправлений на пенсію. Першим секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький [127, 33].

Пропагандистська робота в країні значною мірою ґрунтувалися на рішеннях XXII з'їзду КПРС. Хоча для більшості населення був абсолютно ясним крах утопії третьої програми партії. Для виправдання розриву між «суспільними ідеологами» і практикою, що все збільшувався, була сконструйована концепція розвинутого соціалізму. Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплено в Конституції УРСР 1978 р., де йому давалося таке визначення: «Це суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, передова наука і культура, в якому постійно зростає добробут народу, складаються дедалі сприятливіші умови для всебічного розвитку особи» [121, 3].

Широкі заяви про досягнення розвинутого соціалізму багато в чому не узгоджувалися з реальним життям. Одним із компонентів концепції розвинутого соціалізму було трактування ролі держави в суспільстві. Так стверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, бо в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей – усього в УРСР – майже 10 млн. осіб. Але це було тільки формою, яка аж ніяк не змінювала суті тоталітарної природи радянської держави. Вона була й продовжувала залишатися тоталітарною [126, 451].

Ігнорування об'єктивної реальності, намагання будь-що підігнати її під абстраговане визначення надуманого «розвинутого соціалізму» стало звичайною нормою верхів партії, тоталітарної держави, пропаганди і наукової діяльності вчених центру, а слідом за ними і регіонів. Так, командний метод планування сільськогосподарського виробництва не спирався на науково виважені підходи в його організації. Ще одним наслідком тих форм та методів господарювання, які практикувалися

адміністративно-командною системою управління, був такий стан сільського господарства України, коли за рахунок нього розвивалися інші галузі народного господарства Радянського Союзу.

Основними критеріями оцінки зрілості виробничих процесів на етапі «розвинутого соціалізму» вважалися ліквідація залишків дрібнотоварного виробництва в місті й на селі, рівень усупільнення кооперативної власності на засоби виробництва, зближення двох форм соціалістичної власності (державної й кооперативної), утворення й розвиток єдиного народногосподарського комплексу та інші фактори. Проте такі мотивації не «вписувалися» в надумані успіхи, а сформований народногосподарський комплекс був однією з підвалин тоталітарної держави, що стала гаслом для розвитку республік, у тому числі й Української РСР. Вони були цілком позбавлені можливості проявити ініціативу у веденні власного господарства [128, 23–24].

Повсюдно проголошувалося здійснення народовладдя, хоч господарем держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавчих органів, котрому були підпорядковані всі сторони життя суспільства. У країні сформувався прошарок, що знаходився поза законом і критикою. Це створювало сприятливі умови для корупції, злочинності і підлабузництва, кар'єризму і хабарництва на всіх рівнях.

У 70–80-ті роки відчутних проявів набула моральна деградація партійно-державного апарату, особливо в центрі. Ця тенденція поступово розповсюджувалася донизу, звички «верхів» наслідувало місцеве начальство. За 10 місяців 1973 р. до ЦК КПУ від громадян надійшли 364 листи, у яких розкривалась аморальна поведінка секретарів райкомів і міськкомів партії. Але нерідко такі скарги залишилися без належної уваги [100, 16]. Зверталися за підтримкою до вищої партійної інстанції і господарські керівники. Так, упродовж 1982–1983 рр. лише з питань матеріально-технічного постачання до ЦК надійшло близько 700 прохань.

Командно-адміністративні методи управління пагубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток має суперечливий характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Усе це значною мірою пов'язувалось із замкненим характером радянського суспільства. Складовими елементами політичної системи були КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Було відкинуте будь-яке парламентське маскування тоталітарної держави – СРСР.

Під час призначення кадрів на керівні господарські ділянки перші секретарі партійних комітетів часто ігнорували рекомендації парторганізацій і призначали на посади «своїх», особисто відомих їм людей. Деякі секретарі райкомів вважали можливим впливати на стан справ лише через заміну керівництва. Така практика не була ефективною і призводила до високої плинності керівних кадрів. У деяких господарствах за короткий термін керівників міняли по декілька разів, що негативно позначилося на стані виробництва.

Історично стосунки України з центром склалися небезпроблемно. І хоча післявоєнна історія цих стосунків мала більш цивілізований характер, але й тоді проблеми залишалися. Наріжним каменем завжди було питання міри самостійності України в розв'язанні проблем державного будівництва, розвитку промисловості й сільського господарства, національно-культурного розвитку. Розв'язувалися вони, як правило, з позицій інтересів центральної влади. Причому чим більшим був тиск центральної влади, тим слабше опиралася влада республіканська. Її покірлива позиція мала вигляд порозуміння. Тому в 1960-ті – першій половині 1980-х років Україна стала полем безконтрольних дій центральних відомств. На свій розсуд центр використовував її багатства й трудові ресурси, нав'язував плани, затверджував показники.

Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. Панівним чинником режиму була партієцентричність держави, всієї політичної системи. Виразною якісною ознакою розвитку в Україні «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розуміння права як настанов, законів і указів наділеної силою чинної влади. Правом, згідно з проголошеними принципами, є те, що на певний час має оформлену законом силу; законними вважається те, що йде від офіційної влади [125, 286].

Сільськогосподарське виробництво і село загалом розглядалося партією не лише як об'єкт керівництва, а й як своєрідний полігон для випробування своєї господарської та соціально-культурної політики. Партія вбачала в сільському господарстві сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття зростаючих видатків на ВПК. Селянство розглядалося в другорядній ролі – як союзник робітничого класу. Не маючи виваженого аграрного курсу, центр вдавався до посиленої експлуатації села. Компартія володіла цілковитою монополією у справі розробки аграрної політики й водночас усіма її позитивними набутками, не виявляючи наміру ділитися з ким-небудь хоча б часткою цих прерогативів.

Починаючи з часів колективізації, село мусило жити майже виключно заради міста і промисловості, зростання економічної та воєнної могутності тоталітарної держави. Компартійна бюрократія ніколи не пропускала нагоду, щоб не назвати великі суми дотацій для села. Але в реальності під виглядом держзамовлень у формі нееквівалентного обміну відбирала за безцінь сільськогосподарську продукцію на суму в сотні мільярдів карбованців, щоб повернути назад лише десятки.

Окрім того, не був чітко врегульований механізм розподілу капіталовкладень у середині аграрної галузі. В Україні склалася практика розподілу капітальних вкладень між областями, сільськогосподарськими

міністерствами та відомствами, виходячи із доведених до них лімітів. Однак у житті розподіл здійснювався вольовими, суб'єктивними рішеннями – не пропорційно росту виробництва і не оптимально, що призводило, з одного боку, до відставання певних областей у рівні фондооснащеності та фондоозброєності і, як результат, до відставання рівня виробництва, а з іншої – до того, що окремі області отримували в 2–2,5 рази більше капіталовкладень.

Становище сільського господарства погіршувалося задушливою ціновою політикою держави. У країні діяв пресинг низьких цін на сільськогосподарську продукцію, що встановлювалися центром чисто прагматично в односторонньому порядку без урахування реальних затрат господарств на її виробництво. Ціни на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, паливно-мастильні і будівельні матеріали, сільське виробниче будівництво, насіння щороку зростали, а закупівельні ціни на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, навіть на деякі її види знижувалися.

Компартійна політбюрократія відверто ігнорувала суттєву специфіку села. Завдання усунення суттєвих відмінностей між містом і селом фактично розуміла як нищення сільської специфіки у виробництві, соціальній сфері, духовному житті. Як наслідок політики уніфікації українське село майже втратило свою самобутність – одну з найважливіших підвалин збереження відтворювальної функції нації, берегині її культурної і духовної спадщини.

Розвиток української суспільної думки відбувався шляхом ревізії націоналізму і марксизму. У ній до середини 1980-х років не були добре продумані перспективи соціально-економічного, а частково й політичного розвитку України. Це пояснюється тим, що зміни настали швидше, ніж на те сподівалися [113, 112].

Таким чином, у 60-ті – першій половині 80-х років XX ст. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в соціально-економічну та

ідеологічну кризу. Адміністративно-командна система, сформована в 30-ті роки, знаходилася на межі розпаду.

Негативними наслідками адміністративно-командних методів управління агропромисловим комплексом України в 1960–1980-х рр. були дискримінація, яку зазнавало сільське господарство України порівняно з іншими регіонами СРСР в об'ємах державних закупок сільськогосподарської продукції, у рівні його фінансового та матеріально-технічного забезпечення, розвиток глибоких диспропорцій у галузевій структурі сільського господарства, унеможливлення застосування науково виважених підходів в організації сільгоспвиробництва, перекачування коштів з аграрного сектору економіки в інші галузі народного господарства. Фактично відбувалося нехтування інтересів сільського господарства України.

2. Політика державного керівництва в сфері матеріально-технічного забезпечення села

Упродовж усієї історії тоталітаризму леймотивом аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю [100, 17]. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Піклування про умови життя і праці на селі було покладене на плечі самих сільських трудівників, селянство зорієнтовувалося владою на скромне задоволення своїх суспільних потреб. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва. Партійні рішення з аграрних питань, ухвалені у 60-ті – першій половині 80-х років, були непослідовними, половинчастими, під них не підводилося реальне матеріальне підґрунтя, не забезпечувався належний контроль за їх виконанням.

Однією з причин зміщення М. Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР був крах його аграрної політики. У 1965 р. в Україні збитковими були майже 4 тис. колгоспів або 42 % [129, 479]. Сільськогосподарська галузь залишилася непродуктивною, незважаючи на здійснення у 1962 р. підвищення заготівельних і роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію.

Такий стан сільського господарства зумовлював необхідність перегляду аграрної політики. Уже 24 березня 1965 року на Пленумі ЦК КПРС Л. Брежнєв наголошував на потребі швидкого виправлення помилок, допущених у сільському господарстві, і на використанні матеріальних і моральних стимулів у розвитку виробництва; на рішучій зміні методів роботи; на покінченні з суб'єктивізмом у роботі [42, 31].

Виробництво сільськогосподарської продукції здійснювало близько 10 780 колективних та державних аграрних підприємств. Фактично третина продукції вироблялася в індивідуальному секторі. У господарському користуванні було 30,6 тис. га орних земель, утримувалося 34,3 тис. голів ВРХ, свиней, овець, 20,6 тис. голів птиці. У середньому колективні господарства виробляли близько 30,5 тис. т зернових, 43,8 т цукрових буряків, 6,4 тис. т овочів, 1,2 тис. т м'яса і сала, 10,3 тис. т молока, 1,7 млрд. шт. яєць [130, 272].

ЦК Компартії України як «бойовий загін КПРС» і уряд республіки не мав самостійної аграрної політики, а керувався в цьому питанні установками КПРС. Тому всі рішення з проблем діяльності аграрного виробництва і села взагалі, приймалися державними органами, ЦК КПУ розглядав відповідно до рішень ЦК КПРС і формував лінію їх виконання залежно до умов республіки [131, 22].

Лінія на досягнення в 1959–1965 рр. 70 % валового приросту сільськогосподарської продукції та одержаний 10 % результат, красномовно засвідчив, що його внутрішній потенціал неспроможний на таку фантастичну віддачу, в колгоспах і радгоспах не спрацьовував

відтворюючий принцип, їх життєдіяльність усе більше потрапляла в залежність від державних фінансових вкладень, вони потребували докорінних внутрішніх реорганізацій. Ці обставини змусили державне керівництво більш реалістично поглянути на проблеми галузі. 60–80-ті рр. XX ст. стали періодом прийняття значної кількості партійно-державних рішень із різних питань господарювання та життя на селі. Тільки за 1965–1970 рр. відбулося п'ять пленумів ЦК КПРС і стільки ж пленумів ЦК КПРС, присвячених виключно питанням життєдіяльності села. З цих проблем було прийнято на союзному рівні 28, республіканському 23 спільних постанов ЦК і уряду, 25 постанов уряду союзу, близько 40 рішень уряду УРСР.

Період 1966–1970 рр. є третім періодом, означеним піднесенням сільського господарства за роки радянської влади. Таким чином, у розвитку аграрного сектору було лише три п'ятирічні періоди з достатньо високими темпами росту виробництва. Це – 1922–1926 рр., коли валова продукція сільського господарства зросла майже вдвічі; 1954–1958 рр. – вона збільшилась на 50 %; 1966–1970 рр. – на 21 % [94, 254].

Новою аграрною політикою, розробленою у березні 1965 р., передбачалося багато заходів для перерозподілу національного доходу на користь сільського господарства, використання економічних методів для розвитку аграрного сектору, інтенсифікації колгоспно-радгоспного виробництва та розв'язання соціальних проблем на селі.

Для досягнення поставлених економічних і соціальних завдань необхідно було збільшити капітальні вкладення у сільське господарство; зміцнити матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів; забезпечити сільськогосподарське виробництво спеціалістами; підвищити культуру землеробства і тваринництва; удосконалити систему і принципи управління сільськогосподарським виробництвом; впровадити нові підходи у практиці управління; поліпшити систему планування; провести спеціалізацію колгоспно-радгоспного виробництва; створити

агропромислові підприємства і тваринницькі комплекси; удосконалити міжгосподарську кооперацію; підвищити матеріальне стимулювання та освітньо-культурний рівень трудівників села; розв'язати проблеми соціальної інфраструктури села.

Період реформаторської діяльності партії і держави на селі можна поділити на два етапи. Перший – з жовтня 1964 р. до 1971 р. – характеризувався масштабністю та інтенсивністю в галузі сільського господарства, пошуком динамізму, поступом та ефективністю. Другому етапу – з 1977 р. до листопада 1982 р. – властиве помітне послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом, розроблених у березні 1965 р. [94, 265].

З початку 1970 р. сільськогосподарські плани України, як і СРСР, за більшістю показників не виконувалися. Однак засоби масової інформації широко пропагували досягнення сільськогосподарського виробництва. Мета зводилася до того, щоб підтримати в селянства трудову активність, почуття патріотизму, відданості соціалістичній ідеї, ще більше утвердити дух упевненості в завтрашньому дні.

У багатьох дослідженнях істориків, економістів, аграріїв стверджується про велике значення постанови березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства». Сам пленум представлено як подію епохального значення. Зовсім не згадано постанову лютого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС «Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції» [93, 45].

Проте вказані постанови не лише схожі за змістом. У постанові березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС майже дослівно повторюються

положення лютневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС про суть аграрної політики на найближчий період. Зокрема про те, що найважливішим завданням партії та народу є далі прискорення зростання сільського господарства, значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, здешевлення її вартості та забезпечення рентабельності всіх галузей виробництва.

Майже ідентичними були і контрольні цифри, які містилися у вказаних документах. Відмінність полягала лише в тому, що лютневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС відбувся, коли генсеком ще був М.С. Хрущов, а березневий (1965 р.) прийняв постанову з доповіді генсека Л.І. Брежнєва. Це яскравий приклад, по-перше, прояву суб'єктивізму в діяльності КПРС і, по-друге, те, що вже у цей час була відсутня справді конструктивна політика виведення сільського господарства з кризи [93, 45].

У 70–80-ті роки управлінський апарат розширився до таких меж, що загальна кількість наглядців за селом сягнула майже мільйона, в республіці – більше двохсот тисяч чоловік. Здавалося, така чільна увага до села дає позитивні результати. У 1965 р. колгоспам надано право мати власні поточні рахунки в банках. З кожним роком зростала фінансова підтримка аграрного сектору. За 1960–1980 рр. сума довгострокових кредитів зросла в 5,8 рази й досягла 734 млн. крб. [115, 155].

У пориві запозичення зарубіжного досвіду здійснювалася спроба інтеграції сільського господарства й переробної промисловості – утворюється агропромисловий комплекс (АПК). У 1982 р. формуються районні підприємства для переробки сільгосппродукції, системи агрохімії, заготівельників, ремонтників тощо. Проте невдовзі з'ясувалося, що така реорганізація не дала бажаного ефекту, а видатки на утримання управлінських структур лягли новим тягарем на сільськогосподарське виробництво. Нові управлінські моделі виростали з існуючої командно-адміністративної системи.

Авторитарний механізм прагнув використати офіційну ідеологію як могутній фактор популяризації господарювання на селі. З цією метою традиційно проводилося соціалістичне змагання між республіками, областями, районами, колгоспами, радгоспами, а також серед господарств. Змагання було надуманою акцією, проводилося, як правило, в нерівних умовах.

Аграрно-економічні реформи, які робили перші кроки в другій половині 60-х років, почали деформуватися, переступивши рубіж 1970 р. [94, 268]. Поступово перестав діяти їх механізм трансформування в життя, хоч закликів і розмов було надто багато, а справи практично стояли на місці. Чимало приймалося рішень про поліпшення стану справ у сільському господарстві, але виконувалося лише одне з десяти і то не в установлені строки і не в повному обсязі.

У 1960-ті – першій половині 1980-х років сільське господарство УРСР розвивалося з великими труднощами. Починаючи з другої половини 1960-х років, держава робить великі капіталовкладення в цю галузь господарства, але адекватної віддачі не отримує, хоч валові показники виробництва продукції в середньому зростають. Характерним для сільського господарства була низька врожайність, великі втрати вирощеного і зібраного врожаю. Криза сільськогосподарського виробництва змусила керівництво країни вдатися до закупок зерна за кордоном. Неспроможність колгоспно-радгоспної системи забезпечити достатню кількість зерна пояснювалася партійним керівництвом «погодними умовами» [132, 362].

Певні досягнення в аграрному секторі не змінили його статусу як найбільш економічно слабкої, занедбаної ланки господарського організму. Середньорічні темпи економічного зростання валової продукції сільського господарства знизилися з 3,9 % у 1966–1970 рр. до 1,1 % у 1981–1985 рр. національний дохід у сільському господарстві зменшився за 1966–1985 рр.

на 23 %. Знижувалася рентабельність, у 1985 р. вона становила 17 % у колгоспах і 15 % у радгоспах проти 42,1 % у 1966 р.

У 1970 - 1980-ті рр. на 57,3 % знизилася фондівіддача. Відбувалося на 35–150 % подорожчання техніки, будівельних матеріалів, нафтопродуктів, що постачалися сільському господарству. Продуктивність рослинництва та тваринництва була у 2–3 рази нижча, ніж в економічно розвинених країнах [133, 447].

Керівництво аграрним сектором ґрунтувалося на старих формах господарювання, не забезпечувалася належна інтеграція всіх ланок АПК. Змін у стилі і методах роботи партійних і радянських органів практично не відбулося.

Березневий пленум ЦК КПРС (1965 р.) прийняв спеціальну постанову «Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції [134, 606–608]. Нею окреслювався перелік основних напрямків розвитку землеробської галузі на близьку і середню перспективу. Практично, вона відображала загальні підходи вітчизняних політиків, господарників і науковців до розуміння інтенсифікації сільськогосподарського виробництва передусім як прямого нарощення об'ємів основних фондів, додаткових вкладень на гектар площі без урахування необхідності якісного оновлення процесу виробництва, підняття його на принципово новий технологічний рівень.

У партійно-радянській інтерпретації підвищення обсягів виробництва зернових було зведено до однієї схеми – комплексної механізації та меліорації, яка з часом перетворилася на стійкий стереотип мислення не тільки в керівників сільського господарства, але й самих сільських працівників. Саме завдяки їй планувалося до 1970 р. підвищити

врожайність зернових в УРСР на 30 %, а їх валовий збір мав сягнути 2,2 млрд. пудів [135, 4–10].

В основі такого бачення лежало не господарсько-економічне, а політичне рішення, породжене початком закупівель зернової продукції за кордоном. Таке обмежене бачення шляхів вирішення важливої проблеми показувало реально існуючий примітивізм мислення вищого партійного керівництва, яке продовжувало стояти на позиціях адміністративно-примусових засад і принципів доби розквіту тоталітаризму. Звичайно, такі підходи не могли забезпечити ефективне використання значних грошових коштів і матеріальних ресурсів, виділених для інвестування в сільське господарство. Воно потребувало принципово нових підходів до індустріалізації виробництва, які б включали систему засобів, скерованих насамперед на комплексне використання досягнень науки, впровадження якісно нової техніки, та відповідали б потребам не лише пануючої форми колгоспно-радгоспного виробництва, але й задовольняли інтереси індивідуального селянського господарства [136, 57].

У 1971 р. чітко визначилася лінія на поглиблення і завершення інтенсифікації сільського господарства. З метою поліпшення показників передбачалося провести технічне переоснащення, хімізацію і меліорацію земель. Але вище керівництво країни, незважаючи на науково чітко обґрунтоване й усталене визначення інтенсифікації, вкладало в неї зовсім інший зміст. Світова економічна думка традиційно вбачала в інтенсифікації виробництва найбільш повне використання наявного виробничого потенціалу, впровадження нових більш ефективних технологій, максимально продумане використання наявних природнокліматичних ресурсів.

Усупереч цьому в партійну програму інтенсифікації вкладалася хибна концепція зростання об'ємів основних фондів, додаткових вкладів без урахування потреби якісного оновлення виробництва. Повне ототожнення додаткових затрат з інтенсифікацією виправдовувало будь-які

необґрунтовані видатки. Ці обставини не націлювали господарських керівників на більш ефективне використання ресурсів. Різномірні органи управління сільським господарством насамперед намагалися «вибити» побільше капіталовкладень, матеріальних ресурсів, не турбуючись про те, як вони будуть використані. Бажання за будь-яку ціну домогтися збільшення фондів призводило до того, що часто закуповували непотрібну техніку й обладнання, будували дорогі тваринницькі комплекси та інші капітальні приміщення.

У березні 1966 р. XXIII з'їздом КПУ перед працівниками сільського господарства України було поставлено нове завдання – за наступне п'ятиріччя довести виробництво зерна в республіці до 37–38 млн. т. [137, 50]. Як засіб його розв'язання фахівцями пропонувалися заходи з поліпшення культури землеробства. Але партійне керівництво знову віддало перевагу екстенсивному шляху розвитку галузі: розширення земельної площі та залучення додаткової техніки.

У листопаді 1967 р. питання «Про стан і заходи щодо подальшого збільшення виробництва зерна в колгоспах і радгоспах республіки» розглянув пленум ЦК КПУ. Він прийняв рішення: добитися продажу державі одного мільярда пудів хліба. Це мало відбуватися в 2 етапи: довести валового збору зерна у 1970 р. до 37–38 млн. т, а на початку 70-х рр. – до 42–43 млн. т досягти цих показників передбачалося за рахунок підвищення врожайності та розширення посівів [138, 51].

У 1968 р., на листопадовому пленумі ЦК КПУ, було зроблено спробу проаналізувати хід виконання прийнятих за останні три роки рішень із питань сільського господарства. У доповідях говорилося, що питання сільського виробництва стосується не лише внутрішньої політики країни. Наголошувалося також на недостатніх масштабах виробництва кукурудзи, круп'яних культур, низьку врожайність садів і виноградників, незадоволення потреб громадян у продукції тваринництва. Ставилося завдання збільшити обсяги заготівлі м'яса до 2,5–2,6 млн. т, що дало б

змогу розрахуватися з поставками до союзного фонду і налагодити безперебійну торгівлю ним у республіці [139, 31].

На вересневому пленумі ЦК КПУ (1974 р.) перед господарниками було поставлене вже інше завдання: додатково розширити посіви зернових на 1 млн. га і довести їх загальну площу до 17, 7 млн. га [140, 32]. Унаслідок цього рішення зернові культури почали сіяти в повністю непридатних для цього зонах – поліських, гірських і передгірських. Під плуг ішло буквально все.

У період, який взятий до розгляду, значна кількість політичних рішень була спрямована на розвиток і посилення хімізації сільськогосподарського виробництва. В умовах тогочасної радянської системи хімізація всього набула не ділового, а суто політичного забарвлення. Виконання планів із хімізації в ряді випадків перетворювалася в самодостатній чинник. Оскільки він носив політично-стратегічний характер, то часто гонитва за «цифрою» в хімізації була навіть важливішою, ніж отримання реальної віддачі від неї.

На середину 70-х років колгоспи і радгоспи УРСР були неспроможними постачати необхідну кількість продукції для внутрішніх потреб республіки. Особливо у неврожайні роки. Так, у неврожайному 1979 р., за підрахунками, очікуався валовий збір зерна лише у 27, 1 млн. т. Проте виступаючи 12 червня на раді в ЦК КПУ, В. Щербицький застерігав, щоб цифрові дані не поширювалися і не потрапили у пресу [100, 24]. Так і в інші неврожайні роки партійно-державне керівництво республіки намагалася приховувати різкі спади виробництва зернової продукції.

Розроблені Президією Центрального комітету Компартії України організаційно-господарські заходи по забезпеченню виконання постанов ЦК КПРС протягом другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. істотних наслідків не давали. Це пояснювалося, зокрема, тим, що вони являли собою декларації, не підкріплені економічними важелями, не зачіпали становища безпосереднього виробника сільськогосподарської

продукції – селянина, задовго до цього відчуженого від землі. А діюча в умовах адміністративно-командної системи колгоспно-радгоспна система так і не змогла нагодувати людей [141, 102].

Березневий (1970 р.) пленум ЦК КПУ затвердив заходи для розвитку тваринництва республіки. Основою піднесення галузі оголошувалося зміцнення кормової бази й механізація виробничих процесів. У рішеннях липневого (1970 р.) пленуму ЦК КПУ визначалося, що одним із головних і першочергових завдань у справі прискореного розвитку сільського господарства є зміцнення його матеріально-технічної бази [100, 22].

У січні 1974 р. Компартія оголошує новий курс аграрної політики – всебічна інтенсифікація сільського господарства. Вважається, що існуюча організаційна структура виробництва вже не відповідає рівню розвитку продуктивних сил і тому вичерпала себе. Ключовим завданням стає спеціалізація господарств та концентрація виробництва. Було заплановано розробити програму, яка б визначала оптимальні розміри спеціалізованих господарств і націлювала на створення міцної кормової бази шляхом розвитку польового кормовиробництва, нарощення потужностей комбікормової промисловості, будівництва ферм і комплексів для виробництва молока і м'яса.

У 1978 р. партійно-державне керівництво вдається до спроби вплинути на сільськогосподарське виробництво через систему адміністративно-директивних важелів. У липні ЦК КПРС і ЦК КПУ провели пленуми, на яких обговорювалося питання «Про подальший розвиток сільського господарства». Вони були названі історичними, а їх постанови за значенням прирівнювалися до рішень березневого (1965 р.) Пленуму.

Пленум ЦК КПУ констатував «великі досягнення» сільського господарства, здобуті протягом останнього десятиліття. 1968–1978 рр. характеризувалися як період, коли партія бачила «своїм першочерговим завданням» зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського

виробництва «шляхом прискорення темпів механізації, хімізації, меліорації земель, комплексного розвитку галузі». У сільське господарство республіки було спрямовано 45 млрд. крб. субсидій.

Оцінюючи здобутки сільського господарства, партійно-державне керівництво відносило досягнуте цілком на свій рахунок; про недоліки ж говорилося опосередковано як про таке, що начебто не залежало від волі верхів. Насправді ж у другій половині 70-х років держава втрачала контроль над процесами в економіці. Кількість збиткових господарств у республіці до загальної кількості колгоспів і радгоспів у другій п'ятирічці зросла з 14,4 % до 39 %. На кінець 10-ї п'ятирічки на розвиток сільського господарства було спрямовано 25,2 млрд. крб. капітальних вкладень, що на 18,6 % більше, ніж у попередній п'ятирічці [142, 36–38], але це не врятувало ситуацію.

Наприкінці 70-х років погіршилася продовольча ситуація. Попит на основні продукти харчування зростав швидше, ніж їх виробництво. Головними причинами, що призвели у другій половині 70-х років до різкого скорочення сільськогосподарського виробництва, були: невиконання рішень про надання колгоспам і радгоспам більшої самостійності у плануванні виробництва; переважання в керівництві сільським господарством адміністративно-натискних методів; збереження нееквівалентного обміну між містом і селом, що призвело до падіння рентабельності колгоспів і радгоспів, до зростання їх заборгованості; політика ліквідації особистих підсобних господарств селян.

На XXIV з'їзді КПРС у лютому 1981 р. було ухвалено рішення про розробку Продовольчої програми, яка б ґрунтувалася на принципах пропорційності і збалансованості розвитку агропромислового комплексу. Уперше в новітній історії України йшлося про необхідність зв'язку між виробництвом сільськогосподарської продукції і галузями її переробки.

Обкомам і облвиконкомам рекомендувалося у процесі розробки пропозицій до Продовольчої програми звернути увагу на такі питання:

високоєфективне використання всіх сільськогосподарських угідь, техніки, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, капіталовкладень; забезпечення збалансованого і динамічного розвитку галузей сільського господарства, а також галузей, що виготовляють засоби виробництва для всього агропромислового комплексу; вирішення соціальних питань розвитку села і закріплення кадрів у колгоспах і радгоспах; ефективне використання мінеральних і органічних добрив; максимальне скорочення витрат і підвищення якості сільськогосподарської продукції; безумовне використання поставок сільськогосподарської продукції державі; прискорене впровадження у виробництво розроблених науковою та перевірених практикою передових методів ведення сільського господарства [143, 20].

У травні 1982 р. пленум ЦК КПРС затвердив «Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Вона виявилася генеративним документом, дев'ять розділів якого зафіксували: основні підсумки і завдання розвитку АПК, удосконалення матеріально-технічної бази, забезпечення транспортом, тарою, виробництво основних видів продовольства, посилення ролі науки в реалізації продпрограми, поліпшення соціально-побутових умов життя на селі, підвищення ефективності діяльності сільгосппідприємств, розвиток економічних зв'язків із зарубіжжям [93, 49].

Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії, травневого (1982 р.) пленуму ЦК КПРС розроблено Продовольчу програму Української РСР, схвалену на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПУ. У ній було поставлено завдання перед сільським господарством республіки, визначено високі рубежі його дальшого розвитку.

Програмою передбачено довести за десять років урожайність зернових культур до 32–33 ц/га, тобто підвищити на 6–7 ц, або 23–25 % досягнутого рівня в десятій п'ятирічці [89, 20].

Водночас було прийнято ще п'ять спеціальних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу», «Про заходи щодо вдосконалення економічного механізму та зміцнення економіки колгоспів і радгоспів», «Про даліше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами та спеціалістами, підвищення їх ролі та відповідальності у розвитку сільськогосподарського виробництва», «Про заходи щодо посилення матеріальної зацікавленості працівників сільського господарства у збільшенні її якості», «Про заходи щодо подальшого поліпшення житлових, комунально-побутових умов життя сільського населення».

Продовольча програма передбачала протягом 10 років збільшити основні виробничі фонди сільського господарства України в 1,5 рази, енергетичні потужності господарств – в 1,6 рази, поставки міндобриб – в 1,7 рази. Але ні в союзних партійних рішеннях, ні на пленумі ЦК КПУ не йшлося про відповідні ресурси, необхідні для здійснення програми. Відповідальні за цю справу інстанції мали керуватися вказівкою ЦК КПРС, що в процесі розробки річних і п'ятирічних планів Держплану необхідно вишукувати додаткові ресурси. Отже, реальна матеріальна база під продовольчу програму не підводилася. Разом із тим висловлювалися сподівання, що вона дасть змогу скоротити імпорт продовольства, бо «керівники деяких держав намагаються використати звичайні економічні операції на кшталт продажу нам зерна як засіб тиску на нашу країну» [144, 98–99].

Перед галузями, що займалися переробкою та збереженням сільськогосподарської продукції, були накреслені завдання: потужності для переробки м'яса і молока привести у відповідність до сировинних ресурсів; забезпечити розвиток масложирової промисловості; сезон цукроваріння довести до 1000 діб; наростити потужності холодильників і ємкостей елеваторів [145, 42].

У програму поряд із господарськими питаннями були включені великомасштабні заходи із соціальної перебудови села, розвитку агросервісу, виробничої і соціальної інфраструктури. Цей комплекс заходів насправді передбачав повернення сільського господарства у бік інтенсивного розвитку. У першій половині 80-х рр. в Україні запроваджено низку інших розробок, які поглиблювали, деталізували, доповнювали продовольчу програму. Це республіканські програми «Праця», «Зерно», «Цукор», «М'ясо», «Молоко», «Корми», «Меліорація», «Протеїн», «Овочі», «Механізація», «Хімізація» та ін. Такі ж або подібні документи було розроблено в областях і районах [93, 50].

У деяких районах прагнення «запрограмувати» всі напрями соціально-економічного розвитку села були настільки великими, що загальна кількість програм тут сягала декількох десятків. Дещо більша кількість програмних розробок, порівняно з іншими областями, налічувалася на Полтавщині, Харківщині, Дніпропетровщині та в інших областях [92, 67].

Однак ці рішення, як і намагання реалізувати Продовольчу програму, істотних наслідків не дали. Посилилося безгосподарське використання землі. Уже на осінь 1982 р. далися взнаки труднощі в досягненні накреслених програмою завдань. У жовтні 1982 р. на пленумі ЦК компартії України було винесено питання «Про заходи ЦК КПУ щодо виконання завдань, поставлених генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим у записці політбюро ЦК КПРС від 28 серпня 1982 р. з питань сільського господарства». В. Щербицький повідомив членам ЦК, що генсек звертає увагу на повільні зміни в аграрному виробництві, закликає «застрахувати наше сільське господарство від неврожаїв, домогтися щорічних високих і стабільних зборів зерна», зробити все, щоб «доля Продовольчої програми не визначалася примхами погоди» [146, 14].

Республіканське керівництво подало Москві свої пропозиції щодо ліквідації факторів, які стримували реалізацію програми. Йшлося про

зміцнення матеріально-технічної бази господарств, прискорення меліорації і соціально-культурного будівництва на селі.

У виступі на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПУ В. Щербицький зазначав: «Ми не можемо не рахуватися з тим, що за останні роки в економічному розвитку склалися несприятливі тенденції. Якщо говорити прямо і відверто, то ефективність нашого виробництва не відповідає сучасним вимогам» [100, 32–33].

На пленумі піддавалося критичному аналізу становище в аграрному секторі економіки, а також визнавалося, що «намічені Продовольчою програмою обсяги виробництва і заготівлі продукції не досягнуті». Основні виробничі фонди в сільському господарстві зросли за 1982–1985 рр. на 27 %, енергоозброєність праці – на 22 %, а валова продукція – лише на 15 %. У резолюції пленуму ця ситуація пояснювалася тим, що «недостатньо використовувався потенціал, яким володіють господарства». В основу заходів із метою виправлення становища було покладено наполегливе здійснення курсу на інтенсифікацію, докорінне поліпшення використання меліорованих земель, широке застосування інтенсивних технологій вирощування пшениці, виробництва кукурудзи і цукрового буряка [147, 8]. Це було тим більше необхідно, що в республіці продуктивність праці зростала значно повільніше, ніж загалом по СРСР. Нові типи машин і обладнання до них становили в загальному обсязі виробництва всього 11 % [148, 17].

З приходом до влади у листопаді 1982 р. нового партійно-державного керівництва й обранням на посаду Генерального секретаря КПРС Ю. Андропова були внесені певні зміни в усталені підходи до соціально-економічної політики. Стрижнем економічної політики оголошується прискорення науково-технічного прогресу.

На квітневому Пленумі (1985 р.) В. Щербицький зазначав, що за техніко-економічними параметрами та якістю багатьох видів продукції СРСР значно поступається світовим стандартам. На пленумі було

зроблено критичний аналіз становища в аграрному секторі виробництва., визнавалося, що реалізація завдань Продовольчої програми не досягнута. На майбутнє, для виправлення ситуації в республіці, були намічені заходи щодо подальшої посиленої інтенсифікації, поліпшення використання меліорованих земель, ширше застосування інтенсивних технологій виробництва продуктів.

У лютому XXVII з'їзд КПРС закріпив курс партії на перебудову. Намічені плани передбачалося здійснити за 15 років, але по суті нічого нового економічну сферу вони не вносили. З'їзд Компартії України затвердив всі програмні проекти документів XXVII з'їзду відповідно до республіки. Однак, в березні 1987 р. на пленумі ЦК КПУ зазначалося, що ніяких позитивних змін в аграрній сфері так і не сталося.

Ряд постанов Компартії були спрямовані на розвиток соціальної сфери села. Вони стосувалися матеріальної зацікавленості колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва продукції; соціального страхування членів колгоспів; поліпшення торгового і побутового обслуговування сільського населення; поліпшення комунального обслуговування сільського населення; кредитування будівництва житлових будинків для колгоспників; поліпшення медичного обслуговування сільського населення [131, 48–52].

Отже, аграрна політика радянської держави в питаннях організації господарювання на селі мала досить багатовимірний характер. Та негативом було те, що абсолютно більша частина директив не знаходила своєї матеріалізації, не була реалізована, а отже, була малорезультатною, не приносила належної віддачі.

Керівництво країни показувало свою безгосподарність перед проблемами села, нововведення не спрацьовували. Нав'язування з центру форм і методів роботи не відповідало можливостям виробників.

Набір інструментів, за допомогою яких керівництво республіки намагалося покращити та інтенсифікувати сільське господарство, виявився

вкрай бідним і зводився до створення нових і модернізації старих адміністративних методів, за допомогою яких командно-адміністративна система намагалася домогтися від колгоспів і радгоспів збільшення виробництва продукції.

Постанови приймалися без попередньої наукової підготовки, за принципом «спроб і помилок»: спочатку ухвалювалося політичне рішення, потім щось перевірялося на практиці і вже потім усе це відшліфовувалось і підганялося під потрібні нормативи.

Репозитарій УДНУ

II. ВИРОБНИЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НА СЕРЕДИНУ 1960-х РОКІВ

1. Стан матеріально-технічної бази сільського господарства

Постійна потреба покращення ефективності сільськогосподарського виробництва, постійно зростаючі обсяги робіт, необхідність стимулювання праці виробників дедалі наполегливо вимагали раціональної організації колективних робіт та ефективного використання засобів виробництва. Про необхідність суттєвого впровадження принципів матеріальної зацікавленості голосно було сказано ще на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. Подальші заходи, зокрема введення єдиних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, диференційованих за кліматичними зонами країни, реформація машинно-тракторних станцій, привели до посилення ролі грошових відносин як у сільському господарстві загалом, так і безпосередньо в колгоспах.

Було вироблено низку заходів, спрямованих на зростання рентабельності колгоспного виробництва. Це сприяло піднесенню сільського господарства і деякому поліпшенню становища селян. Серед найважливіших кроків М. Хрущов вважав підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного й кадрового забезпечення господарств. На невідкладні потреби сільського господарства уряд виділив на 1954–1955 роки коштів на 38 % більше, ніж за всю четверту п'ятирічку. За ці два роки колгоспи, МТС і радгоспи одержали понад 400 тис. тракторів, майже 200 тис. вантажних автомобілів, 83 тис. зернових комбайнів. Одночасно з міст і районних центрів на роботу в колгоспи було направлено 120 тис. спеціалістів сільського господарства [129, 414].

Найбільшим стимулом для подальшого розвитку сільського господарства було підвищення заготівельно-закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Упродовж 1953–1958 років державні заготівельно-закупівельні ціни на продукти сільського господарства збільшилися загалом втричі, зокрема на зерно – у сім разів, на картоплю – у вісім, на продукти тваринництва – у п'ять з половиною разів [1, 413]. Для кращого стимулювання праці дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс – 25 % коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва. Значне полегшення було зроблено і для розвитку підсобних господарств колгоспників: знижено розмір сільськогосподарського податку з колгоспного двору, зменшено норми обов'язкових поставок продукції державі, повністю знято недоплати сільськогосподарського податку за попередні роки.

Наприкінці 50-х рр. докорінно змінювався порядок бухгалтерського обліку, поступово вдосконалювалося фінансове планування. В умовах значного розширення товарно-грошових відносин колгоспів із державою важливе значення належало правильному регулюванню цін на засоби виробництва, що купувалися колгоспами. Відповідно до ситуації, що склалася, було переглянуто оптові ціни на трактори, комбайни та сільськогосподарські машини, мінеральні добрива та комбікорми. Одночасно було встановлено порядок формування цін на нову техніку, відповідно до якого колгоспи повинні були компенсувати промисловим підприємствам собівартість її виробництва на наступний рік освоєння та рентабельність на рівні 3 % [149, 117–118].

Після реформи 50-х років у сільському господарстві відбулися деякі позитивні зрушення. Поліпшувалося матеріально-технічне забезпечення галузі. Так, кількість тракторів зросла з 98,4 тис. одиниць у 1950 році до 182,45 тис. у 1960 році, вантажівок – з 65,95 тис. до 142,1 тис. Поліпшувався, порівняно з попередніми роками, добробут селян, розширювалася соціальна інфраструктура села [150, 178].

Початок 1960-х рр. був позначений зниженням цін на запасні частини для сільськогосподарської техніки і на газ. У лютому 1962 р. були знижені ціни на будівельні матеріали, метал і вироби з нього. 3 липня 1962 р. підвищилися закупівельні ціни на худобу і птицю – більш як у 5 разів, на молоко і масло – вдвічі, на картоплю – у 2,5 рази, на овочі на 25 %.

У 1959 р., за даними Міністерства фінансів УРСР, довготермінові кредити становили всього 71,6 млн. крб. (у тому числі 2,1 млн. крб. було виділено на придбання техніки; 22,4 млн. крб. – на будівництво та механізацію ферм; 23 млн. крб. – на придбання робочої та продуктивної худоби; 1,5 млн. крб. – на будівництво водогосподарських споруд). У 1964 р. сума кредитів уже становила 217,3 млн. крб. (з них 82,2 млн. крб. – на техніку; 97,5 млн. крб. – на будівлі та механізацію ферм; 13,9 млн. крб. – на водогосподарські споруди) [151, 159].

У цей період держава збільшила пільги для кредитування. Якщо раніше довгострокові кредити колгоспам Державний банк видавав із розрахунку 3 % річних, то в 1964 р. розмір відсоткової ставки знижено до 0,75 %. По короткострокових кредитах банк низив відрахування з 4 до 1 % річних. Крім того, фінансові органи разом із виробничими управліннями УРСР і установами держбанку в четвертому кварталі 1962 р. провели перевірку і надали практичну допомогу по зміцненню фінансового господарства 6675 колгоспів республіки [152, 7].

У 1962 р. була здійснена фінансова перевірка колгоспів республіки, яка встановила, що в 6085-ти колгоспах було витрачено 4285 тис. крб. для того, щоб купити машини, устаткування, матеріали, які не використовувались у колгоспному виробництві. У ряді колгоспів витрати були більшими, ніж доходи. Перевіркою було виявлено загальну заборгованість колгоспів – 60 млн. крб. та внесено пропозиції стосовно зменшення управлінського апарату колгоспів на 22 тис. людей із річним фондом оплати праці у господарствах на 7,7 млн. крб. [152, 8].

Перенесення американського досвіду вирощування кукурудзи з метою виконати програму «наздогнати і перегнати США у виробництві м'яса, масла і молока на душу населення», висунуту М. Хрущовим у 1957 р., призвело до згубних наслідків. У 1963 р. вибухнула продовольча криза. З того часу розпочалися закупки зерна за кордоном. Імпорт зерна Радянським Союзом дістав негативну оцінку в української діаспори та закордонної громадськості. Це привернуло увагу всього світу до катастрофічної ситуації сільського господарства в Радянському Союзі, зокрема в Україні і на так званих цілинних землях. У політичних і економічних колах Заходу вважали, що, звертаючись до Канади у справі закупки тієї велетенської кількості зерна і борошна вартістю 500 млн. доларів, Москва була вимушена зізнатися в провалі продукції рільництва [153, 3].

Курс керівництва партії на активне культивування кукурудзи досить скоро згорнувся. Уже на Пленумі ЦК КПРС 10 лютого 1964 року в доповіді міністра сільського господарства СРСР тов. І.П. Воловченка [154, 2] зазначалося про недоцільність вирощування кукурудзи в усіх зонах країни і про потребу збільшення посіву таких культур, як горох, сорго, квасоля, просо.

З 1962 по 1965 рр. кількість колгоспів в Україні зменшилася на 367 господарств. Це скорочення відбулося за рахунок перетворення значної їх частини у радгоспи. Кількість радгоспів за ці роки збільшилася на 349 господарств. На кінець 1965 р. у республіці нараховувалося 1343 радгоспи. Проте перетворення колгоспів у радгоспи не скрізь себе виправдовувало [81, 24–25]. У 1956–1959 рр. воно проводилося без збільшення капіталовкладень на ці заходи. У зв'язку з цим виникла необхідність перерозподілу коштів, виділених для розвитку існуючих радгоспів, що негативно відбилося на зміцненні цих господарств. У кожному радгоспі працювало в середньому 663 робітники, на одне господарство припадало 4,6 тис. га посівних площ, 64 трактори (в переводі

на 15-сильні), 2057 голів ВРХ, близько 3 тис. свиней, до 1,5 тис. овець та кіз.

Для проведення трансформації 520 колгоспів у радгоспи потрібно було до 1,5 млрд. крб. додаткових бюджетних коштів, яких республіка не мала. Уряд, розглянувши пропозиції обкомів, вважав за необхідне перетворити в радгоспи відгодівельні господарства та лісгоспи лише 325 колгоспів. У радгоспи перетворювали не лише «кволі» колгоспи, а й багато рентабельних господарств. Якщо в 1960 р. було утворено 32 нових радгоспи, то протягом 1963 р. в республіці було організовано 151 новий радгосп і 51 укрупнений [155, 161–162]. У 1962 р. на реорганізацію колгоспів у радгоспи було виділено 2340,3 тис. крб. [156, 25].

Процес перетворення колгоспів у радгоспи носив переважно необґрунтований, кампанійський характер. Багато радгоспів, створених на базі колгоспів, стали громіздкими, важко керованими й на довгий час не рентабельними господарствами. Такий підхід до виробничих відносин на селі не міг не вплинути вже в найближчому часі на рівень розвитку виробничих сил у сільському господарстві.

Дослідження радгоспної форми організації виробництва показує, що на межі 1950–1960-х рр. найбільші радгоспи, які особливо потребували додаткових коштів для розширення виробництва і розгортання житлового будівництва, отримували в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь відносно меншу суму капіталовкладень, ніж малі та середні. Збитковість радгоспів зростала пропорційно їх укрупненню.

Протягом 1963 р. в республіці виник ще 151 радгосп і 51 було укрупнено. На кінець 1965 р. в Україні налічувалося 1343 радгоспи, загальна земельна площа яких дорівнювала 8,587 тис. га. Дещо зросла заробітна плата працівників радгоспів. Вона становила в середині 1960-х рр. близько 65,5 крб. на місяць, що на 12 крб. було більше, ніж у 1960 р. [129, 422–426].

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. стабільно нестійку економіку колгоспів і радгоспів було підірвано новими згубними для розвитку сільського господарства реформами. На той час МТС, користуючись своїм монопольним становищем головного власника сільськогосподарської техніки на селі, сприяли додатковому вилученню зерна в колгоспів. Машинно-тракторні станції, як дітище командно-адміністративної системи, матеріально не були зацікавлені у зростанні колгоспного виробництва і підвищенні його ефективності, бо основними показниками в їхній праці були обсяги виконаних робіт, а не кінцевий результат господарювання колгоспів. Навесні 1958 р. М. Хрущов висунув ініціативу про необхідність реорганізації МТС, мотивуючи це тим, що розвиток сільського господарства і розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах. Тоді ж було прийнято рішення про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (РТС) та продаж техніки колгоспам і радгоспам.

Ці заходи проходили досить болісно, тому що для економічно слабких колгоспів в Україні, яких було дуже багато, одноразові великі фінансові витрати стали надто обтяжливими. Такі обставини привели до виникнення значних економічних труднощів у господарствах, що насамперед негативно відбивалося на оплаті праці колгоспників. Застаріла, іноді й зношена техніка, продана колгоспам за високими цінами, потребувала великого ремонту.

На ремонтних підприємствах не вистачало необхідних запасних частин до тракторів, комбайнів, сівалок, молотарок, культиваторів тощо. Багато колгоспів, переважно економічно слабких, не змогли викупити необхідну сільськогосподарську техніку через брак коштів. Частина господарств, викупивши техніку, не мала змоги користуватися нею через відсутність запчастин. Отже, надуманий центром експеримент виявився невдалим, бо колгоспи не були готові до такого нововведення, маючи слабку економіку [94, 244].

У 1954–1955 рр. на зміцнення МТС в СРСР було асигновано понад 2,3 млрд. руб. Вони пішли на будівництво типових майстерень, гаражів, складських приміщень, інших об'єктів необхідних для зберігання та використання сільськогосподарської техніки. Одночасно була суттєво підвищена оплата праці механізаторів.

На середину 1950-х рр. машинно-тракторні станції обслуговували в середньому по 7–9 колгоспів у південних і по 14–16 колгоспів у центральних і північних областях.

На початок реорганізації в Україні налічувалося майже 1400 МТС і машинно-тракторних станцій. Процес передачі техніки колгоспам проходив досить нерівномірно. Лише в 13 областях УРСР техніку придбали всі колгоспи республіки. 662 економічно слабкі колгоспи не мали фінансових можливостей для придбання техніки, тому вони повинні були обслуговуватися тими МТС, які продовжували існувати, або ж новоствореними РТС (ремонтно-тракторними станціями).

Найскладнішою була проблема розрахунків за придбану техніку: якщо деякі «колгоспи-мільйонери» і здобули вигоду від цієї реформи, то бідні господарства, яких була абсолютна більшість, потрапили у складне становище. У 1958 р. колгоспи заплатили 2082,8 млн. руб., що складало 48,5 % від загальної вартості придбаної техніки.

Наміри М. Хрущова радикально змінити становище селянства не дали позитивних наслідків. На липень 1959 р. у республіці повністю розрахувалися за придбану в МТС техніку лише близько 1500 господарств, що становило трохи більше 10 %. Сільське господарство втратило половину механізаторів. Заводи сільського машинобудування втратили стійкий внутрішній ринок і змушені були зменшити виробництво. Експлуатація техніки колгоспами різко погіршилася через недостатньо кваліфіковане обслуговування.

На 1962 рік Рада Міністрів УРСР встановила три типи сільськогосподарських ремонтних підприємств: колгоспні (радгоспні)

майстерні; районні майстерні «Сільгосптехніка»; спеціалізовані ремонтні заводи (майстерні) [157, 4].

Колгоспам не вистачало не лише техніки, а й мінеральних добрив незважаючи на розширення їх поставок селу. У 1960 р. колгоспам і радгоспам республіки було поставлено 482 тис. т мінеральних добрив. На площі 144,9 тис. га в УРСР в 1960 р. було проведено вапнування кислих ґрунтів і на площі 16,2 тис. га – гіпсування засолених ґрунтів [77, 12]. З кожним роком поставки міндобрив зростали. Планувалося, що за 1964 р. колгоспи і радгоспи УРСР одержать 4 млн. 700 тис. тонн міндобрив (в 2 р. більше, ніж у 1963 р.) [158, 2]. Крім того, що добрив у колгоспи і радгоспи надходило мало, вони ще й зберігалися в незадовільних умовах. Так, ряд господарств Черкаської області не мали капітальних гноєсховищ, незадовільно зберігали сечівку та гноївку, внаслідок чого по області втрачалося до 500 тис. т такого цінного міндобрива. За 1965–1966 рр. в області планувалося побудувати 1160 гноєсховищ [159, 24–25].

В українському селі з 1959 р. відбувався процес стримування підсобного селянського господарства, внаслідок якого знизилися доходи сільських трудівників і загалом було підірвано державний аграрний сектор. Для селян держава встановила відповідні норми на утримання в особистому господарстві великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці, що зводилися до мінімуму окремих тварин, зокрема коней, овець, річних бичків узагалі було заборонено мати в селянському присадибному господарстві.

Таким чином, знову повернулися до сталінської моделі обмежень особистих господарств. На початку 60-х років була зроблена перевірка городніх наділів селян, під час якої в окремих людей виявили надлишки встановленої раніше норми (1–2 сотки). Почалося масове відрізання земель, якими було заборонено користуватися сільським жителям, а колгоспи також не могли їх задіяти, оскільки це були міні-клаптики, що простягалися, як правило, вздовж городу. Розмір присадибної ділянки

селянина в 1963 р. не повинен був перевищувати 0,25 га [160, 38]. Унаслідок політики обмеження підсобних господарств на селі, на яких, по суті, базувався матеріальний добробут колгоспника, послабився державний аграрний сектор.

На 1963 р. в УРСР осушених земель було 1188 тис. га, в тому числі в колгоспах – 1964,9 тис. га, у радгоспах – 66,5 тис. га. За 1960–1963 рр. площа осушених земель збільшилася на 143,8 тис. га, або на 13,6 %. Найбільш значний приріст площ осушених земель за цей період склав: у Чернігівській області – 20,9 тис. га, або 22,6 %, Рівненській – 27,8 тис. га, або 19,5 %, Житомирській – 12,3 тис. га, або 16,1 %, Волинській – 16,2 тис. га, або 10,4 %, Львівській – 23,3 тис. га, або 7,3 %. За період 1961–1963 рр. було побудовано осушувальні системи на площі 73,1 тис. га. Площа під сінокосами і пасовищами збільшилася з 463,5 тис. га в 1953 р. до 617,2 тис. га в 1963 р. і займала 52 % всіх осушених земель у республіці.

Із 1017,8 тис. га осушених земель, які використовувались у сільському господарстві, ефективно використовувалися 636,6 тис. га, або 62,5 %. Найбільша площа осушених земель, які не використовувалися в 1963 р., була в Житомирській обл. – 3,9 тис. га, або 6 % від усієї площі земель.

Найменший відсоток осушених земель під посівами сільськогосподарських культур у 1963 р. був у Вінницькій обл. – 11,7 %, Полтавській – 14,2 %, Чернігівській – 17,4 %, Сумській – 18,1 %, Волинській – 19,4 % [161, 1–13].

Завдяки осушенню земель збільшилися площі посівів сільськогосподарських культур і відповідно продаж державі зерна. Так, наприклад, колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Сарненського району Рівненської області за період до 1964 р. освоїв під посіви сільськогосподарських культур 828 га болотних і заболочених земель, у результаті чого колгосп продав державі зерна 1689 ц, тоді як у 1956 р. не продав зовсім [162, 41].

У Черкаській області на 1965 р. із 30 тис. га осушених земель, розміщених по річках Супій, Чумга, Золотоноша, Тясмінка, введено в

сільськогосподарське виробництво лише третину, а в Драбівському і Золотоніському районах ще менше [159, 6].

Важливе місце в розвитку села займала електрифікація. Проте держава виділяла на розв'язання цієї проблеми мізерні кошти. У першій половині 50-х років передбачалося спорудження в селах невеликих гідроелектростанцій, а в тих регіонах, де були відсутні гідроресурси, – малопотужних теплових електростанцій. Ці плани назвали «малою електрифікацією» села. Обмежені економічні ресурси колгоспів, нестача турбін, генераторів, розподільчої мережі не давали їм можливості широко розгорнути роботи з електрифікації села. Лише після того, як у 1954 р. колгоспам було дозволено підключатися до державної електромережі, справи деякою мірою поліпилися. Того ж року електроенергію використовували в 3488 колгоспах України, з них у 584 – тільки у виробничих цілях, 2698 – частково для побутових потреб колгоспників і лише 206 селянських дворів було електрифіковано.

У 1960 р. ситуація не покращилася. Працівники Міністерства сільського господарства говорили про відсутність фондів у державі на такі електростанції і наголошували, що ці питання потрібно вирішувати на обласному рівні. Так, наприклад, колгосп ім. Шевченка Оржицького району Полтавської області, який включав 4 населені пункти, на 1960-й рік не мав ні електроенергії, ні радіо. Ще в 1956 році Міністерство сільського господарства призначило йому електростанцію, якої вони так і не отримали [163, 4].

У 1962 році Міністерство сільського господарства УРСР, використовуючи свої резерви, збільшило розмір асигнувань на придбання енергетики на суму 32 тис. крб. [164, 19]. Але в ряді колгоспів і надалі була відсутня електроавтоматизація. Так, у колгоспі «Комунар» Київської області електрифікація розпочалася ще в 1958 році. За період до 1962 року в колгоспі встановлено 50 електродвигунів. Використання електроенергії на виробничі потреби склало 179,6 тис. кВт/год., на освітлення і потреби

колгоспників – 18,3 тис. кВт/год. Але й надалі в колгоспі була повністю відсутня електроавтоматизація [165, 11–12].

На 1 січня 1965 року в УРСР було 8987 колгоспів і 1260 радгоспів (95,2 % і 98,7 % відповідно), які користувались електроенергією. За вісім років (1958–1964 рр.) потужність електростанцій збільшилась у колгоспах в 1,9 раза і в радгоспах – майже в 1,7 раза [80, 17]. У 1965 р. 6569 (70 %) колгоспів і 1023 (80 %) радгоспів використовували електроенергію для очищення зерна, 41 % колгоспів і 63 % радгоспів – на вантаження зерна, 59 % колгоспів і 73 % радгоспів на водопостачання тваринницьких приміщень. Лише 15% колгоспів використовували електроенергію для доїння корів. Використання електроенергії радгоспів УРСР було вищим, ніж колгоспів. Незадовільно використовувалось електрообладнання в господарствах Кримської, Миколаївської, Закарпатської та інших областях. На початок 1966 р. близько 2000 колгоспів та 10000 тваринницьких ферм УРСР залишалися не електрифікованими від державних електромереж. Особливо відставали з електрифікацією села Полтавської, Сумської, Чернігівської, Житомирської областей [166, 5–9].

Державні капіталовкладення в сільське господарство зросли з 985 млн. крб. у 1953 р. до 5 млрд. 100 млн. крб. у 1963 р. [167, 1]. На розвиток радгоспів та інших сільськогосподарських організацій у 1965 р. планувалося виділити з бюджету і за рахунок їх власних коштів 1 млн. 227 тис. 800 крб. – на 88 млн. крб., або на 7 %, більше, ніж у 1964 р. [168, 1].

У 1964 р. грошові доходи колгоспів УРСР складали 5315 млн. крб. (в 1958 р. – 3400 млн. крб.), у тому числі: від рослинництва – 3427 млн. крб., від тваринництва – 1585 млн. крб., від допоміжних підприємств і промислів – 303 млн. крб. [169, 337]. Але цих доходів не вистачало на основні витрати господарств. Крім того, затрати господарств на зерно – насіння, обробіток ґрунту, догляд за посівами – не могли компенсуватися віддачею і теж завдавали господарствам збитки. У 1964 р. стало очевидним, що колективні господарства не спроможні розрахуватися з

наявними боргами, адже понад 90 % їх виявилося надто в скрутному становищі, а близько третини – справжніми банкрутами. За цих умов у держави не було виходу, і вона вимушена була списати заборгованість колективних господарств України [170, 38].

Порівняно з 1958 р. у 1965 р. в УРСР виробництво м'яса збільшилося в 1,9 раза, молока – в 1,9 раза, яєць – в 1,8 [171, 70]. За 1961–1965 рр. планувалося збудувати приміщень для великої рогатої худоби на 11 млн. голів, свиней – 5,3 млн., овець – 3,8 млн., птиці – 37 млн. голів, а також значну кількість кукурудзосховищ, сушарок зерна і кукурудзи, джерел водопостачання та інших виробничих об'єктів [172, 31]. У ряді господарств Української РСР було завезено з-за кордону машини та устаткування механізованих тваринницьких ферм, бройлерних фабрик та комбікормових заводів. Так, Донецькій обласній сільськогосподарській дослідній станції в жовтні – листопаді 1959 р. було завезено імпортне устаткування комбікормового заводу, а будівництво виробничих приміщень на станції було розпочате лише в травні 1961 р.

Після висунутої М. Хрущовим ідеї «наздогнати і перегнати США з виробництва м'яса на душу населення» радянським керівництвом було закуплено устаткування бройлерної фабрики в США, яке мало покращити показники виробництва. Але ця ідея, як і багато інших, була приречена на поразку – всі програми сільського господарства базувалися на екстенсивних методах господарювання [173, 2]. Такі недоліки спостерігалися в кожному третьому господарстві [174, 55].

У 1963 р. в Кримській області було збудовано 80 кормоцехів і 30 кормокухонь, на завершальній стадії перебував монтаж устаткування ще в 100 кормоцехах. Матеріали і робочу силу для будівництва кормоцехів виділяли колективи промислових підприємств Севастополя, Сімферополя, Феодосії та інших міст [175, 82].

Станом на 1 вересня 1964 р., колективи й організації «Сільгосптехніки» обладнали 809 кормоцехів і кормокухонь (481 – для

свиней, 328 – для ВРХ), з них 649 обладнані силами «Сільгосптехніки». Найбільше кормоцехів та кормокухонь обладнано в Полтавській області – 1023, найменше – в Харківській, Київській, Херсонській, Луганській, Кримській областях [176, 2].

У лютому 1961 р. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про створення Українського республіканського об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка», якому підпорядковувалися всі організації управління «Головсільпостачу» і РТС, ремонтні заводи та інші підприємства, що здійснювали матеріально-технічне обслуговування і постачання сільського господарства [177, 110].

Але навіть через рік новостворені організації не були до кінця впорядковані та укомплектовані. Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради депутатів трудящих у своєму рішенні № 171 від 3 березня 1962 року констатував: «Районні відділення і обласне об'єднання «Сільгосптехніка» ще не стали організаційно-технічними центрами по високопродуктивному використанню і ремонту машин, в них слабо впроваджуються індустріальні методи ремонту машин і обладнання» [178, 17]. В 1961 р. існувало 25 обласних об'єднань «Сільгосптехніка», 18 – міжрайонних, 571 – районних, всього – 589 [179, 71].

У 1963 році були накреслені плани по будівництву і реконструкції ремонтних майстерень районних об'єднань «Сільгосптехніка»: за 1964 рік побудувати 11 нових ремонтних майстерень, за 1965 рік – 11, за 1966 р. – 17, за 1967 р. – 20, за 1968 р. – 27 [180, 213–215].

Зростання технічної оснащеності сільського господарства вимагало розширення діяльності об'єднань, збільшення обсягу ремонтних і механізованих робіт. Незважаючи на поліпшення якості обслуговування ними колгоспів і радгоспів, наявна ремонтна база не давала змоги об'єднанням виконати всі завдання своєчасно, систематично проводити догляд за технікою, розширити обсяг механізованих робіт. Крім того,

окремі колгоспи і радгоспи не завжди своєчасно поставляли техніку на ремонт, оскільки він був дорогим.

Ці обставини негативно впливали на використання машинно-тракторного парку. Виникла потреба в удосконаленні форм ремонту, догляду за технікою в колгоспах і радгоспах, розширенні ремонтної бази об'єднань «Сільгосптехніки». У зв'язку з цим у 1962 р. окремі об'єднання «Сільгосптехніки» почали практикувати комплексне технічне обслуговування господарств. Воно полягало в тому, що об'єднання виконували всі роботи з ремонту сільськогосподарської техніки, механізації тваринницьких ферм, електрифікації тощо. Оплата здійснювалася залежно від обсягу виконаних робіт.

ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР постановою від 23.05.1961 р. № 697 визначило по одному – два райони в кожній області (всього по республіці 43 райони), в яких протягом 1961–1962 рр. повинна бути здійснена комплексна механізація всіх галузей сільськогосподарського виробництва.

У 1961 р. в колгоспах і радгоспах республіки механізацію основних сільськогосподарських робіт, таких як оранка, закриття вологи, культивування, посів, здійснено на 100 %, а підживлення рослин, міжрядковий обробіток – на 90 %. Збиральні роботи механізовано: зернових – на 94 %, цукрових буряків – на 66 %, кукурудзи – на 40 %. Водопостачання свиноферм механізовано на 74 %, ферм ВРХ – на 64 %, водопостачання птахоферм – на 11 %, механічне доїння корів – на 13 %; роздачу кормів: на фермах ВРХ – на 8 %, на свинофермах – на 20 %, на птахофермах – на 3 %; прибирання гною: на фермах ВРХ – на 18 %, на свинофермах – на 27 %, на птахофермах – лише на 2 % [181, 62].

У деяких господарствах відсотки були значно нижчими. Так, радгоспи Харківської області водопостачання ферм виконали лише на 9,3 %, радгоспи Донецької області – на 1,8 %, роздачу кормів на фермах ВРХ – на 6,9 %, прибирання гною на свинофермах – на 15,4 % [182, 4].

Для виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 697 про здійснення комплексної механізації всіх галузей сільськогосподарського виробництва було закріплено за кожним районом науково-дослідну установу або навчальний заклад, у кожній області було проведено семінари та інструктивні заняття з інженерами та механізаторами опорно-показових господарств з практичним показом впровадження комплексної механізації робіт у рослинництві і тваринництві. Для роботи в колгоспах і радгоспах республіки в 1961–1962 рр. Міністерство сільського господарства УРСР направило 6429 осіб з вищою та 17576 осіб із середньою освітою, з них відповідно: 1001 інженерів – механіків та інженерів-електриків і 5875 техніків механіків та техніків-електриків [183, 22–23].

Сільське господарство постійно перебувало в стані гострої нестачі надійних, технічно досконалих машин, механізмів, обладнання. Підприємства сільськогосподарського машинобудування, успішно виконуючи державні планові завдання з виготовлення машин, випускали продукцію, вигідну лише їм, дбаючи насамперед про власні економічні інтереси.

Техніка, яка в такий спосіб виготовлялася для сільського господарства, стояла на заваді впровадженню ефективних технологій у землеробстві. Так, комбайн «Дон-1500» із накопичувачем соломи не відповідав практиці потокового збирання зернових з одночасним подрібненням соломи й вивезенням її від комбайна на змінному причепі. Унаслідок цього зберігалася застаріла шкідлива технологія волочіння копиць соломи по стерні, за якої втрачалась уся кормова половина. Ті ж комбайни, що мали подрібнювачі соломи, комплектувалися застарілими причепами, які не відповідали їх продуктивності, а тому потребували додаткового використання під час транспортування соломи механізмів і тракторів [184, 31].

При використанні доїльних установок «Ялинка», «Карусель» і под. було виявлено зниження пропускної спроможності. Після проведення попереднього дослідження таких доїльних установок у радгоспі «Калинка» Запорізької області стало зрозуміло, що причиною цього є корови з різним часом доїння та особливо тугодійні корови. Це знижувало продуктивність установок з 200–220 до 120–130 голів за годину. Учені порадили при використанні доїльних установок «Карусель» і «Ялинка» комплектувати стада тварин за часом видоювання, а при неможливості здійснити підбір стада корів використовувати доїльну установку «Тандем» [185, 104]. Проте не маючи в наявності достатньої кількості доїльних установок, більшість господарств або продовжували користуватися непродуктивними доїльними установками, або поверталися до старих методів – ручної праці.

Не враховувалися також розробки, планування та висновки вчених про універсалізацію машин для пунктирного посіву і міжрядкового обробітку кукурудзи і цукрових буряків, яка б давала економію: за капіталовкладеннями – на 21 %, за питомою металоємністю – на 21 %, за затратами праці при вирощуванні кукурудзи – на 34 % [186, 82].

Техніки в господарствах не вистачало. Плани поставок сільськогосподарської техніки виконувалися наполовину, а в деяких господарствах не досягали і 10 %. Так, у 1963 році підприємство «Укрсільгостехніка» запланувало постачити колгоспам і радгоспам республіки таку кількість техніки: 200 штук зернозбиральних комбайнів, 180 кукурудзозбиральних комбайнів, 10 картоплезбиральних комбайнів, 77 бурякозбиральних комбайнів, 491 тракторних сіялок, 302 тракторних культиваторів, 40 зерноочисних машин, 21 картоплесаджалку, 148 доїльних установок, 120 гноєрозкидачів [187, 92–111].

Ці плани були виконані лише на 47 %. Проте в засобах масової інформації того часу зазначалося, що за 1963 р. сільське господарство СРСР одержало 238 тис. тракторів, 86 тис. вантажних автомобілів, 77 тис.

зернозбиральних комбайнів, 57 тис. силосозбиральних, 26 тис. кукурудзозбиральних комбайнів, 50 тис. доїльних установок [188, 2].

Насправді сільське господарство УРСР у 1963 р. одержало: 37 тис. тракторів, 14 тис. вантажних автомобілів, 7 тис. зернозбиральних, 5 тис. силосозбиральних, 12,5 тис. кукурудзозбиральних, 3,6 тис. кукурудзозбиральних комбайнів, 8,3 тис. доїльних установок [189, 2].

Загальна кількість механізованих ланок у колгоспах і радгоспах Міністерства сільського господарства УРСР становило приблизно 30 тис. Кожна ланка вирощувала кукурудзи на зерно на площі 93,5 га, цукрові буряки – 82,5 га, картоплю – 75,5 га, кукурудзи на силос – 159 га. Затрати праці на виробництво цукрових буряків у 1963 р. знизилися вдвічі, урожайність підвищилася на 20–25 ц / га [190, 22, 31].

У 1964 р. механізація вирощування та прибирання цукрового буряка була здійснена на площі 218 тис. га, в 1965 р. – на 539 тис. га; механізація доїння корів у 1964 р. охоплювала 48 тис. голів, у 1965 р. – 68 тис. голів; механізація поливу сільськогосподарських культур охопила в 1964 р. площу 52 тис. га, в 1965 р. – 70 тис. га [191, 75–77].

Області Української РСР брали на себе нереальні зобов'язання. Так, Запорізька обл. зобов'язалася в 1964 р. комплексно механізувати 50 молочно-тваринницьких ферм, 31 ферму ВРХ, Харківська область – відповідно 28 та 100, Вінницька обл. – взяти на комплексне технічне обслуговування машинно-тракторний парк 615 колгоспів і 2 радгоспів, здійснити комплексну механізацію 80 молочно-тваринницьких ферм, 12 ферм із відгодівлі свиней, 5 ферм ВРХ, 16 птахоферм [192, 1].

Завдання ЦК КП України по обладнанню кормоцехів у 1965 р. виконано на 90 %. Плани 1964 р. по комплексній механізації молочних ферм виконані на 94 %, свиновідгодівельних ферм – на 103 % [193, 4–6].

У результаті покращення комплексної механізації в рослинництві колгоспи і радгоспи змогли в 1964 р. продати державі зерна понад план: Вінницька область – на 100,5 % до плану, Київська – 100,2 %, Черкаська –

102,5 %, Львівська – 171,1 %, Рівненська – 105,2 %, Івано-Франківська – 151,6 %, Чернівецька – 136,1 %, Тернопільська – 102,1 %, Чернігівська – 101,7 %, Запорозька – 108,5 %, Кримська – 144,2 %, Дніпропетровська – 111,2 %, Кіровоградська – 104,6 %, Житомирська – 126,5 %, Хмельницька – 129,1 %, Донецька – 148,9 %, Луганська – 205,5 % до плану [194, 24–30].

Таким чином, екстенсивні методи господарювання, порушення елементарних правил використання техніки вже наприкінці 1950-х рр. призвели до зниження рентабельності колгоспного виробництва. Колгоспи, отримавши досить значну порівняно з минулим свободу дій, усе ж справжніми господарями не стали. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів усі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати.

Радянська промисловість працювала на насичення машинами окремих виробничих процесів, але надзвичайно мало що робилося для комплексної механізації всього технологічного ланцюга сільськогосподарського виробництва. Це часто вело до болісних диспропорцій, коли в одному технологічному потоці працювала як високопродуктивна техніка, так і застарілі, неефективні і ненадійні машини.

Темпи випуску тракторів у колишньому Союзі і зокрема УРСР були досить високими і за валом значно випереджали навіть провідні країни світу. На початку 60-х років XX ст. 13 % усіх тракторів у світі були радянськими. Однак через технологічну недосконалість і надто поширений технічний брак трактори, будучи задіяними на полях, були неспроможні забезпечити достатню інтенсифікацію виробництва.

Держава в підходах до матеріально-технічного забезпечення села продовжувало виходити з нарощення кількісних показників. Але й за таких умов парк сільськогосподарської техніки залишався не укомплектованим.

Уряд УРСР, спрямовуючи свою діяльність на реалізацію програми механізації сільського господарства, здійснював це через механізм державного нагляду за станом машинно-тракторного парку. Він був

створений через те, що самі колгоспи і радгоспи дозволяли собі безгосподарне ставлення до машин і механізмів.

2. Соціально-культурне забезпечення сільського населення

У 1950–1960-ті роки у країнах Західної Європи інтенсивно зростав життєвий рівень населення. Ще влітку 1953 р. в СРСР був прийнятий план розвитку легкої і харчової промисловості, який породив серед населення певні надії і досить скоро дав деякі позитивні зрушення: в магазинах побільшало продуктів, почалися закупки окремих товарів за кордоном. Випуск товарів народного споживання в Українській РСР у 1955 р. становив 48,1 %. У 1957 р. присадибні ділянки колгоспників були звільнені від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів. Були ліквідовані також державні позики, які забирали 10 % заробітків трудящих і були засобом непрямого оподаткування населення [129, 441].

Поступово почали долатися дискримінація й нужденне становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом. Це виявилось у спробі подолати «залишковий принцип» оплати праці колгоспників, який утвердився ще в часи колективізації, коли основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці і згубно позначалася на рівні матеріального життя колгоспників.

Нерідко траплялося, що в колгоспів у кінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудоднями. Тож у середині 1950-х рр. окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників колективних господарств. Частина колгоспів, економічно найміцніших, запровадила гарантовану оплату трудодня, інша – гарантовану оплату грошима без нарахування трудоднів.

Грошове і натуральне авансування колгоспників було не регулярним і спочатку поширювалося здебільшого на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах», відповідно до якої господарства за рішенням загальних зборів могли видавати членам артільі щомісячно протягом року авансом на трудові не менш як 25 % грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50 % грошових засобів, що надходили у вигляді авансів із контрактації, закупок та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції.

У 1957 р. колгосп «Радянська Україна» Гребенківського району Черкаської області виступив з ініціативою про розгортання культурно-побутового будівництва на селі. У середині 1958 року колгоспники артільі «Україна» Городоцького району Хмельницької області звернулися до жителів сіл республіки розпочати соціалістичні змагання за поліпшення соціально-побутової сфери села.

Усе це спричинило своєрідну лихоманку модернізації соціальної інфраструктури села. Передбачалося протягом 1959–1965 рр. збудувати в селах Київщини 329 шкіл, 105 шкільних майстерень, 22 школи інтернати, 59 дитсадків, 174 дитячих ясел-садків, 11 будинків культури, 21 кінотеатр, 68 літніх кіно майданчиків, 444 клуби, 106 бібліотек, 84 дільничних лікарні, 155 колгоспних пологових будинків, 119 фельдшерсько-акушерських пунктів, 3 міжколгоспних санаторії, 137 стадіонів, 74 спортивних майданчиків, 73 водні станції. 66 тирів, 60 спортзалів, 72 футбольних поля, іподром, 322 лазні і 28 перукарень. В будівництво таких типових приміщень планувалося вкласти 1 млрд. 243 млн. крб [95, 174].

Різноманітні почини в модернізації соціальної інфраструктури села, необґрунтовані економічно, послужили основою, на якій комуністичні вожді закріплювали в офіційних документах постулатні постанови і

концептуальні ідеї, які малювали майбутнє села в рожевих сяючих тонах, зовсім позбавлених прагматичного підґрунття.

У Програмі розгорнутого будівництва комунізму, прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС у 1961 році, у найдзвінкішій ейфорійності категорично стверджувалося, що поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, закладами культури. При цьому наголошувалося, що до початку 80-х років культурно-побутові умови зрівняються з міськими. Вирішальні зміни в соціальній інфраструктурі мали статися протягом першого десятиріччя «розгорнутого будівництва комунізму» у 1961–1971 рр.

Але колгоспи не мали достатніх фінансових можливостей для модернізації соціальної інфраструктури сіл. За наслідками господарсько-фінансової діяльності у 1964 р., кожен 8-й колгосп був збитковий, а в кожному п'ятому рентабельність була нижчою 25 %. У цих умовах було вирішено згорнути широко розрекламовану роботу з модернізації у сільських населених пунктах і взято курс на спорудження обмеженої кількості експериментально показових сіл.

У першу чергу будівництва увійшло 15 населених пунктів у різних областях України. На їх спорудження планувалося витратити більш як 55 млн. крб. У нових селах був високий рівень комунального і культурно-побутового обслуговування населення, раніше притаманний лише міським поселенням.

У морі невпорядкованих українських сіл зразково експериментальні села залишалися пам'ятками «показухи». До того ж спроби забудови сіл за міським зразком виявилися не прийнятними, бо при цьому порушувалася традиційна життєдіяльність селян і більшість із них поставилася до цього негативно. Збудовані в селах багатоповерхові будинки, відірвані від міських інженерних і комунальних служб, в умовах сільської культури не

тільки не забезпечили їх жителям належних зручностей, але й позбавили їх переваг сільського життя, можливості вести підсобне господарство.

З ініціативи М. Хрущовим стала реалізовуватися широкомасштабна програма житлового будівництва. З кінця 1950-х рр. він знову повертається до своєї ідеї створення поселень міського типу в сільській місцевості. Значний вплив на розв'язання житлової проблеми на селі мало укрупнення колгоспів, проведене на початку і в кінці 1950-х рр. Політика так званої сільської центрманії, або сільської урбанізації, становила, по суті, насильно бюрократичне зселення людей з малих, невеликих, зарахованих до неперспективних сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і поселення радгоспів.

Така практика «благоустрою села» знову ж заподіяла чималої шкоди життєдіяльності селянства, бо відривала його від вікового рідного вогнища. Українські села почали швидко зникати на «плановій основі». Хрущовська «надпрограма» зселення сіл і будівництва агроміст була перш за все зорієнтована на молодь, підростаюче покоління і містила, безумовно, «раціональні зерна», однак недостатньо була підкріплена матеріально, погано розрахована за часом. Задуми і плани реформатора значно випереджали можливості держави і були за своєю суттю утопічними. Насадження агроміст привело до того, що покинуті села оголошувалися безперспективними.

Особлива увага приділялася ліквідації хуторів. Процес набував таких масштабів, що незабаром розгорнулася справжня боротьба з хуторами. Їхні мешканці хоча й були позбавлені навіть мінімальних побутових умов, якими користувалися мешканці інших сільських населених пунктів, у більшості не виявляли бажання переїжджати до них.

Мешканці багатьох малих сіл і хуторів категорично відмовлялися переселятися в центральні садиби колективних господарств і будь-що намагалися мігрувати в міста, на будови, створюючи тим у господарствах напругу із забезпеченням трудовими ресурсами. При переселенні селяни-

одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницьки приписували до колгоспів.

У результаті антихутірських акцій держави в УРСР протягом 1957–1959 рр. відбулося зменшення хуторів у сім разів. Боротьба з хуторами завдавала непоправної шкоди народному господарстві, життєвому рівневі сільського населення. Адже хутори, будучи малолюдними й територіально відокремленими від інших населених пунктів, відігравали важливу економічну роль у підтримці й розвитку селянських господарств, включенні в обіг віддалених земель і угідь, збереженні й підтриманні природного ландшафту тощо. Їх невинуватна ліквідація спричинила тяжкі соціально-економічні, морально-психологічні й матеріально-побутові наслідки для сільського населення [129, 444–447].

Чисельність сільського населення в УРСР в 1959–1969 рр. зменшилася на 5,7 %, середньорічні темпи скорочення сільських мешканців у цей період становили 0,5 %. У 1959 р. на 1000 селян працездатного віку припадало 276 пенсіонерів [195, 94–96].

З осені 1953 р. у сільському будівництві починає поліпшуватися становище. На село почало більше надходити будівельних матеріалів, які продавалися в основному колгоспникам. Це привело до розширення будівельних робіт у селянських обійстях. За 1950–1955 рр. в УРСР було зведено 460 тис. сільських хат, проте житлово-побутові умови колгоспників усе ще залишалися надзвичайно тяжкими. Досить складною була проблема палива, особливо в південних областях. У селянських хатах світила газова лампа, а подекуди ще використовувалася скіпка [94, 248–249].

У другій половині 1950-х років розпочинається масова заміна солом'яних покрівель на різноманітні вогнестійкі матеріали, набагато швидше проводилася робота з електрифікації та радіофікації сіл, порівняно з попередніми роками дещо покращилося торговельне, побутове обслуговування та медична допомога. Але всі ці досягнення вражали

тільки на тлі досить похмурої реальності села першого повоєнного десятиліття. У 1957 р. була скликана нарада, де розглядалося питання про перекриття селянських хат вогнестійкими матеріалами. З'ясувалося, що в селах України нараховувалося 2970773 хати під солом'яною покрівлею. Для їх перекриття потрібно було 6359,5 тис. шт. черепиці.

13 серпня 1957 р. було прийнято постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про розширення виробництва черепиці в Українській РСР». Усе ж переважну більшість селянських хат не вдавалося перекрити вогнестійкими матеріалами. Це підтверджують вибіркові бюджетні обстеження родин колгоспників у 1959 році. Із загальної кількості обстежених сімей 71 % проживали в хатах із солом'яною або очеретяною покрівлею, 15 % – черепичною або шиферною, 13 % мали залізну покрівлю, 1 % – толеву [95, 181].

Сільський житловий фонд продовжував бути застарілим. У 1965 р. обстежено жилого-побутові умови 5200 сімей колгоспників України. Виявилося, що 50,96 % проживало в будинках довоєнної забудови, 5,83 % – у збудованих 1941–1945 рр., 14,86 % – у 1946–1953 рр., 11,11 % – у 1954–1957 рр. та 16,46 % – у 1958–1965 рр. Як правило, сільські хати були одноповерховими, двоповерхові житлові будинки споруджувалися в експериментально-показових селах [95, 183].

У радгоспах рівень забезпечення сімей робітників державними і кооперативними квартирами був значно вищим. Це при тому, що колгоспники переважно проживали у власних будинках індивідуальної забудови. Пічним опаленням користувалися 99,48 % хат. 97 % обстежених хат у 1969 році не мали водогону, 96,68 % сімей використовували воду з криниці, 2,46 % – з водозабірної колонки, 0,72 % – з річки, 0,03 % – привізну і лише 0,11 % – із водогону. Особливо погано було налагоджено водопостачання в селах південних степових районів УРСР.

У той же час питома вага міської житлової площі, обладнаної водопроводом, складала 92,46 %, центральним опаленням – 878 %,

гарячим водопостачанням – 69,2 %, газовими колонками – 84,7 %. Існуючі відмінності в рівні житлово-побутових умов жителів міста і села, труднощі у спорудженні осель були одним із важливих факторів, які зумовили небажані міграційні процеси в сільських районах, негативно впливали на закріплення кваліфікованих кадрів у сільському господарстві.

Важливу роль у соціальному розвитку села відігравала електрифікація. Підключення колгоспів до державної електромережі в середині 50-х років дало потужний поштовх до постачання електроенергією села і використання її в побуті. Як показали дані, проведені ЦСУ вибірових бюджетних обстежень, регіон Нижньої Наддніпрянщини вигідно відрізнявся від інших регіонів республіки. Уже на 1959 рік тут було електрифіковано близько 60 % сільських осель, а на 1969 рік ці роботи практично повністю завершилися. На відміну від західних областей цьому значною мірою сприяв високий рівень індустріального потенціалу краю [196, 121].

У 1954 р. електроенергію використовували в 3488 колгоспах України, з них у 584 – тільки у виробничих цілях, 2698 – частково для побутових потреб колгоспників і лише 206 селянських дворів було електрифіковано. Переважно це були оселі керівництва колгоспів.

Досить повільно проходила на селі радіофікація. До 1950 р. вдалося обладнати радіоточки тільки в 12 % колгоспів та 7,8 % сільських населених пунктів України. Вони встановлювалися переважно в громадських місцях села: клубі, конторі колгоспу, сільраді, школі тощо. На 1 січня 1954 р. в УРСР радіофіковані 1063,6 тис. колгоспних дворів, або 18,7 % від загальної кількості. Водночас у республіці налічувалося 7200 сіл, які взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі.

У 1955 р. у сільській місцевості налічувалося 584 майстерні ремонту й пошиття взуття, 1446 – пошиття одягу, 67 – ремонту металовиробів, 2 – виробництва культтоварів. Як правило, заклади побутового обслуговування розташовувалися в райцентрах або великих населених

пунктах. Тому більшість колгоспників не мали змоги користуватися їх послугами. Загалом побутове обслуговування було організовано вкрай погано, що негативно позначилося на умовах життя і праці селян.

З липня 1964 року в Україні, як і всьому СРСР, почала діяти державна система соціального забезпечення колгоспників. Вона була менш радикальною, ніж «пенсійна революція» 1956 р. щодо робітників і службовців, однак становила собою значний крок уперед у поліпшенні матеріально-побутового становища колгоспників. Так, колгоспники-чоловіки отримали право на пенсію від 65 років (при стажі роботи не менше, як 25 років), колгоспниці – від 60 років (при стажі роботи від 20 років).

Не в кращому становищі знаходилося торговельне обслуговування сільського населення. Тільки в середині 50-х років довоєнна мережа підприємств торгівлі досягла попереднього рівня. Однак і тоді в цій справі мали місце недоліки. Головними з них були хронічні перебої з товарами першої необхідності. У кожному третьому магазині були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль тощо. Незадовільно постачалися магазини села товарами масового вжитку, зокрема взуттям та одягом. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі тощо. До того ж ціни на промислові товари стали значно вищими, ніж на продукцію сільського господарства.

З 1953 р. спостерігається тенденція до розширення мережі громадського харчування за рахунок створення їдалень при радгоспах, МТС, сільських профтехучилищах, школах. Крім того, набуває розширення виїзне харчування колгоспників під час сільськогосподарських робіт. У 1955 р. воно практикувалося в усіх радгоспах і 81 % колгоспів України. У 1960 році в сільській місцевості діяло 6,2 тис. закладів громадського харчування, а у 1965 році – вже 11,3 тис. У 1958 році забезпеченість сільського населення цими закладами складала 7 на 1000 сільських жителів, а у 1965 році – 13 посадочних міст.

У 1958 році одне підприємство громадського харчування припадало на 3,2 тис. сільського населення, а у 1965 році – на 1,9 тис.

Найпоширенішим типом громадського харчування на селі продовжували залишатися колгоспні їдальні, які відкривалися на польових станах, у бригадах під час напружених сільськогосподарських робіт, а також фермах. У 1964 році з 7 тисяч колгоспів України постійне громадське харчування було запроваджено у 300 колгоспах.

До 1960 року потреби сільського населення в хлібі громадської випічки задовольнялася лише на 40 %. До того ж торгівлю ним у селах, особливо віддалених, було налагоджено погано. Багато колгоспів в кінці 50-х – на початку 60-х років узяло курс на створення власних хлібопекарень. Більшість колгоспних пекарень продовжували працювати на давальних умовах. За 1959–1965 роки в селах республіки було споруджено 427 і відремонтовано 450 хлібопекарень, що дало змогу звільнити від випікання хліба в домашніх умовах понад 5 млн. сільських жінок. Проте, як правило, сільські хлібопекарні залишалися малопотужними підприємствами, працювали на давальницькій сировині і не мали змоги повністю забезпечити потреби сільського населення в печеному хлібі та хлібобулочних виробах широкого асортименту [95, 207–209].

У скрутному становищі опинилося й медичне обслуговування сільського населення. У 43 сільських районах не було лікаря-педіатра, у 279 – акушера-гінеколога, у 7 – хірурга. Не вистачало медичних препаратів, санпропускників, меблів, білизни. З середини 1950-х років кількість медичних закладів на селі дещо збільшилася, певною мірою поліпшилася їх матеріальна база та укомплектованість кваліфікованими спеціалістами.

Сільські лікарні вкрай недостатньо забезпечувалися електроенергією, транспортом. У 1955 р. з 406 сільських районних лікарень і 1968 дільничних медустанов електричне освітлення мали відповідно 325 і 806.

Потреба в жіночих руках у сільськогосподарському виробництві спонукала владу до створення мережі сезонних дитячих ясел і садків. Більшість дошкільних закладів на селі розміщувалася в малопристосованих приміщеннях: звичайних хатах, клубах, конторах колгоспів тощо. Мали місце випадки, коли дитячі дошкільні заклади розміщувалися в колишніх тваринницьких приміщеннях.

Поряд із сезонними дошкільними закладами на селі були й постійно діючі, які утримувались економічно міцними колгоспами. У 1955 р. таких закладів налічувалося 176. Вони утримувалися на власні кошти господарств. Частина сіл взагалі не мала дитячих ясел та садків.

Кількість сільських культурно-освітніх закладів-клубів, бібліотек була недостатньою, особливо в малих і віддалених селах. Їх робота характеризувалася досить низьким рівнем. Багато клубів припиняли свою роботу в зимовий період через відсутність палива. Лише з другої половини 50-х років вдалося дещо розширити мережу культурно-освітніх закладів та підвищити рівень їх роботи [94, 250–251]. Надзвичайно гострою на селі залишалася проблема приміщень для закладів культури. В особливо занедбаному стані знаходилися культурно-освітні заклади віддалених сіл. Голови багатьох колгоспів України не бажали вкладати кошти в будівництво клубів, віддаючи перевагу спорудженню виробничих приміщень.

У 1956–1960 рр. на селі було збудовано 3346 клубів та будинків культури, у тому числі колгоспами 3243. У 1961–1965 рр. – відповідно 3257 і 3170. Проте в першій половині 1960-х років вирішити проблему забезпечення села клубами в такий спосіб не вдалося. У 1962 році у 1387 населених пунктах із чисельністю населення від 500 осіб і більше зовсім не було клубних закладів. Це складало 9,2 % всієї кількості таких населених пунктів у республіці. Переважна більшість закладів культури на селі мала недостатню матеріальну базу, обладнання. Далеко не всі заклади мали кімнати для гурткової роботи. Значна частина культпрацівників на селі не

мала спеціальної фахової підготовки. Особливо незадовільно продовжували працювати заклади культури в бригадних селах. Тут надзвичайно убогою була матеріальна база.

У другій половині 50-х років мережа бібліотек на селі ще більше скоротилася за рахунок ліквідації колгоспних книгозбірень. У 1962 році в селах діяло 22 тис. бібліотек. Книжковий фонд у масових книгозбірнях на 10 сільських жителів зріс у кінці 60-х років з 43 до 54 одиниць.

У 1960 році на селі нараховувалося 6,1 тис. підприємств пошти, телеграфу і телефону. У 1965 році вдалося телефонізувати радгоспи республіки. Але все ж таки за рівнем телефонізації сільські населені пункти значно відставали від міста: за 1960 рік до міської телефонної мережі було підключено 305 тис. телефонних апаратів, до сільської – 66 тис. Телефон продовжував залишатися рідкістю в селянській оселі.

У 1961 році була розпочата планова газифікація сільських населених пунктів. До 1965 року вдалося газифікувати лише 947 сіл або 160 тис. осель селян-колгоспників.

Велике значення для підвищення культури побуту мав розвиток мережі шляхів поліпшеного типу. До середини 60-х років було в основному вирішено проблему автобусного сполучення між обласними і районними центрами. Це дозволило істотно поліпшити транспортне обслуговування сільських жителів. Проте налагодження автобусного сполучення в середині сільських районів наштовхувалося на проблему бездоріжжя, пов'язану з низькою забезпеченістю автомобільними шляхами з твердим покриттям.

У переважній більшості українських сіл були відсутні вулиці з твердим покриттям, добре впорядковані адміністративно-господарські центри села, декоративне озеленення тощо. В особливо важкому становищі знаходилися невеликі, так звані неперспективні села.

Побутове обслуговування теж було найбільш відсталою ланкою в соціальній інфраструктурі радянського села. Через це у другій половині 50-

х років воно успадковувало величезний розрив, який склався в рівнях побутового обслуговування міського і сільського населення. На кінець 1950-х років у селах УРСР діяло лише 3 хімчистки, 269 перукарень, жодної пральні, 16 майстерень для ремонту меблів, 1367 майстерень для ремонту одягу. Ліквідація промислової кооперації наприкінці 50-х років ще більше загострила проблему побутового обслуговування сільських трудівників.

У 1959 р. ЦККПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення». У ній місцеві ради зобов'язувалися всебічно сприяти побутовому обслуговуванню сільського населення, крім того, вирішено було замість дрібних сільських кустарних майстерень створити в кожному райцентрі комбінати побутового обслуговування.

Така реорганізація ще більше погіршила побутове обслуговування сільського населення. У селах було закрито майстерні, а новостворені комбінати не в змозі були обслуговувати побутові потреби жителів сіл, насамперед віддалених.

У 1965 році у селах України проживало 47 % усього населення, а чисельність працівників закладів побуту, які їх обслуговували, становила трохи більше 15 % від їх загальної кількості. Якщо в середньому на 10 тис. жителів міста припадало 68 працівників, зайнятих у побутовому обслуговуванні, то на аналогічну кількість сільського населення – 17. Загалом у 1965 році із 33 тис. сіл України не було охоплено побутовим обслуговуванням 15 тисяч. Сільське населення республіки в 1965 році користувалося послугами підприємств побуту в 3,7 разів менше, ніж міські жителі. У доповідній записці ЦК Компартії України від 14 квітня 1965 року «Про розширення матеріально-технічної бази та поліпшення побутового обслуговування сільського населення» відзначалося, що «майже половина сіл республіки не охоплена закладами побуту, а діючі ательє, майстерні, павільйони надають ще обмежену кількість послуг, до того ж їх якість ще досить низька» [95, 210–212].

З ініціативи трудівників полів і ферм виникає сільська комунальна служба. Перший колгоспний комбінат комунального обслуговування виник у 1965 році в селі Руська Поляна Черкаського району. Такі комбінати виникали на базі економічно міцних колгоспів та радгоспів. Для виконання замовлень населення правліннями колгоспів виділялись обігові кошти, транспорт, також дозволялося використовувати колгоспні майстерні, але лише на госпрозрахунковій основі.

Сільські комунгоспи здійснювали повні обсяги ремонту та розширення водопровідної мережі, зокрема копання криниць, благоустрою населеного пункту, ремонту шляхів, будівництва тротуарів, мереж вуличного освітлення, скверів, озеленення вулиць, спорудження житлових та господарських будівель, оранку городів, розпилювання дров, заготівлі палива. З цією метою в сільських комунгоспах діяли бригади теслярів, малярів, штукатурів, водопровідників, електриків тощо.

Будівництво шкіл у сільській місцевості мало стійку тенденцію до зниження. Якщо у 1956–1960 рр. на селі було введено в дію 2696 шкіл на 430 тис. учнівських місць, то у 1961–1965 рр. – відповідно 3117 і 619,2. Спорудження шкіл у більшості випадків здійснювалося за рахунок коштів колгоспів та незначних державних асигнувань. На селі існувала велика кількість шкіл – понад 15 % – у не придатному, аварійному стані; більше половини шкіл працювали в непристосованих приміщеннях. 2/3 восьмирічних і 1/3 середніх шкіл УРСР не мали спортивних залів. У більш як половини шкіл не було центрального водопостачання, в однієї третини – опалення. Кожне п'яте шкільне приміщення потребувало капітального ремонту. Рада Міністрів республіки постановою від 28 серпня 1963 р. «Про хід будівництва і заходи по зміцненню матеріальної бази сільських шкіл» зобов'язувало виконками обласних Рад, починаючи з 1964 р., передбачити в планах житлового будівництва спорудження гуртожитків при восьмирічних і середніх школах для учнів, які проживали на великій відстані від цих шкіл.

Підвезення дітей до школи було обмеженим і не регулярним або взагалі відсутнім. У 1964–1965 навчальному році при 13 тис. сільських восьмирічних і середніх шкіл, якими було охоплено 3,231 тис. учнів, функціонувало лише близько 4 тис. пришкільних гуртожитків на 146 тис. місць, що далеко не задовольняло фактичних потреб.

У 1965 р. в УРСР працювало близько 10 тис. сільських початкових шкіл, в яких навчалось 353 тис. дітей. Переважна більшість початкових шкіл була розташована на значній відстані від восьмирічних і середніх шкіл, що викликало серйозні труднощі для виконання закону про восьмирічне навчання. Радіус обслуговування населення середньою школою в сільській місцевості України в середині 1960-х років становив 6–15 км [129, 452–453].

У 1965 році в селах України нараховувалося 13246 колективів фізкультури. У їх розпорядженні було всього 157 стадіонів. Низькою залишалася забезпеченість сільських колективів фізкультури спортивним обладнанням, інвентарем.

Щоб надолужити відставання СРСР у галузі науки і техніки від країн Заходу, було здійснено перерозподіл бюджетних коштів, зокрема значно більше їх почали спрямовувати на розвиток освіти. Якщо в 1964 році на народну освіту та культуру було виділено з бюджету 1887,2 млн. крб., то в 1965 році – 2168,2 млн. крб., на соціальне забезпечення – відповідно 968,8 тис. крб. і 1131,4 млн. крб. [197, 1].

Гостро стояла проблема кадрового забезпечення колгоспного виробництва. Залишаючись прихильником адміністративних методів вирішення ситуації, вихід із неї партійно-державне керівництво вбачало в продовженні залучення представників промисловості, партійних, радянських та господарських органів. Але в умовах непопулярності цих шляхів воно мусило вже вдаватися до задіявання інших прийомів упровадження.

У рамках політики економії державних коштів, започаткованої в середині 1950-х рр. з ініціативи М. Хрущова, держава з січня 1959 р. припинила виплату своєї частки заробітної плати спеціалістам. Вона переклала ці функції повністю на бюджети колгоспів, слабка економіка яких і без того була обтяжена примусовим викупом техніки реформованих МТС. Визначалося, що заробітна плата спеціалістів за розміром, з урахуванням стажу роботи, рівня освіти, посади, максимально мала становити 80 % окладу голів колгоспів і утримуватися ними в грошовій формі з 80 %-ю виплатою щомісяця. Остаточне розрахування мало відбуватися наприкінці року.

Але в результаті такого кроку держави в більшості господарств установлена заробітна плата спеціалістів ставала нижчою, ніж була раніше, і переставала влаштовувати останніх. До того ж на практиці розмір її був значно меншим, ніж фактично визначений. Основною причиною був брак коштів на рахунках колгоспів. Через це відбувалося лише часткове і до того ж нерегулярне фінансування фахівців. Навіть на грудень 1964 р. в республіці нараховувалося ще 15 % господарств, де платню видавали від 8 до 2 разів на рік [97, 141–142].

Паралельно зі здійснюваними заходами республіканське керівництво за аналогією початку 1950-х рр. залучало до роботи в колгоспах спеціалістів, що працювали в організаціях і установах несільськогосподарської сфери і не за фахом. Поза аграрним виробництвом знаходилася половина 145,6 тис. спеціалістів республіки, які мали диплом про сільськогосподарську освіту. Тому в 1962 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів України постановили виявити таких фахівців і направити їх у колгоспне виробництво. Але, як і десять років тому, захід виявився не ефективним через небажання самих спеціалістів їхати до села, а також організацій, установ і відомств відпускати їх. За даними сільгоспвідділу ЦК КПУ, протягом 1962 р., коли ця акція проводилася, до колгоспів було направлено лише 2756 осіб, або 3,8 %.

У колгоспному виробництві широко використовувалася праця випускників навчальних закладів. Саме завдяки щорічному розподілу їх та незважаючи на значну плинність, у господарствах спостерігається поступове насичення фахівцями. За 1962–1964 рр. безпосередньо до колгоспів і радгоспів було направлено 886 інженерів та 8111 техніків-механіків, а їхня кількість за цей час збільшилася відповідно на 16 та 1076 осіб (усі керівні і технологічні ланки сільськогосподарських артілей). Основну масу їхніх працівників уже становили дипломовані спеціалісти. Так, на початок 1964 р. у складі голів колгоспів їх відсоток становив 73 %, серед агрономів – 97,7 %, зоотехніків – 93,7 %. За рядом спеціальностей ці показники залишалися далекими від задоволення потреб. Наприклад, у складі ветеринарних працівників фахівці становили лише 48,2 %. Так, у Жашківському районі Черкаської області в колгоспах і радгоспах налічувалося 42 ветфельдшери з середньою освітою, 22 – з курсовою підготовкою, ветлікарів із вищою освітою – 13 [198, 8]. Це свідчило про наявність певних проблем у формуванні нової професійно виробничої верстви агарного виробництва.

Серед керівників господарств невеликою була й частка осіб із вузівською освітою. На початок 1962 р. тільки 16 % голів колгоспів мали дипломи про закінчення інституту, а спеціалісти сільського господарства серед них становили лише 10 %.

Ще важче було заманити до роботи в сільському клубі чи бібліотеці дипломованих спеціалістів. У 1962 р. 37 % завідувачів сільських клубів не мали навіть загальної середньої освіти, на кінець 60-х років її мали лише 352 особи. Серед сільських культпрацівників практично не було фахівців із вищою освітою. У 1965 р. вони становили лише 1 %. Здебільшого займатися малопрестижною на селі культосвітньою роботою доводилося «практикантам» та нечисленним ентузіастам, на яких і начальство, й односельці дивилися, як на «білих ворон». На працівників культури покладалися великі завдання, вони несли відповідальність за ідеологічне

забезпечення виконання економічних завдань – мали боротися за врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Партійним керівництвом культура розглядалася не як сфера духовного життя людей, а лише як одна з продуктивних сил суспільства, поряд із технікою і наукою [199, 29–30].

Спеціалісти агрономічного, зоотехнічного і ветеринарного профілю, які були переведені зі штатів МТС у штати колгоспників, зіткнулися на місцях із проблемами матеріального, соціально-побутового, виробничого, психологічного характеру. У повсякденній практиці вони тепер стали підпорядковуватися головам колгоспів і правлінням, які у своїй більшості не розглядали їх як важливу й необхідну ланку виробничого процесу колективних господарств. Село, за традицією, продовжувало ставитися до спеціалістів як до зайвого елемента, утримання якого додатковим тягарем лягало на колгоспну економіку. Тому при найменшій нагоді позбувалися їх.

Директивними документами, за якими спеціалісти переводилися до колгоспів, не було визначено розмір і норми заробітної плати. Тому вона встановлювалася довільно, залежно від бажань голів колгоспів і правлінь. У результаті в більшості господарств спеціалісти – особи, які несли відповідальність за результати діяльності очолюваних ними галузей колгоспного виробництва, отримували значно менше за керівників структурних підрозділів: завфермами, бригадирів виробничих бригад.

У переважній більшості господарств не було створено належних умов для роботи спеціалістів. Вони не були забезпечені засобами для пересування, робочими місцями, а також житлом. Особливо складними були умови для роботи і життя спеціалістів, переведених до економічно слабких господарств. Там навіть із доплатою держави вони отримували значно менше, ніж на попередньому місці роботи. Заробітна плата агрономів і зоотехніків таких колгоспів у трудовнях і з державною

надбавкою загалом у грошовому еквіваленті не перевищувала 160 крб. на місяць [97, 124–125].

На новому місці роботи направлені за примусом спеціалісти не горіли бажанням покласти свої знання і досвід на алтар піднесення сільського господарства. Значна частина до виконання своїх обов'язків ставилися формально, демонструючи свої далеко не кращі ділові, професійні і моральні якості. Такі працівники отримували партійні та адміністративні стягнення, були звільнені з роботи.

У 1950-х роках відбувалася заміна голів економічно слабких колгоспів працівниками міста. Для майбутніх керівників господарств запланували тритижневе навчання на курсах із подальшою двохмісячною практикою в передових господарствах. Усі направлені протягом трьох років, що їм відводилися для виведення відстаючих господарств на необхідний економічний рівень, мали отримувати заробітну плату на рівні зарплатні попереднього місця роботи, виділялися позика до 10 тис. крб. на пільгових умовах для будівництва власних будинків, придбання худоби, облаштування садиб, яку необхідно було віддати протягом наступних 10 років. Крім того, їм видавалася вихідна допомога в розмірі тримісячної заробітної плати, проїзні до місця призначення, а на період навчання і проходження практики виплачувалася стипендія при збереженні заробітної плати на попередньому місці роботи. На відміну від членів сільськогосподарських артільей вони залишалися членами профспілок з отриманням усіх належних їм допомог, стаж роботи в колгоспі зараховувався в загальний стаж, за ними зберігалось право як за міськими жителями на отримання пенсії за рахунок держави за вислугу років або при втраті працездатності.

Проте ця кампанія проходила досить складно. Переважна більшість направлених раніше не працювала в сільському господарстві, лише 20 % мали фахову освіту. За освітнім рівнем 30-тисячники цього призову поділялися так: вищу і незакінчену вищу мали 48 %, середню спеціальну

та загальну (повну і неповну) – 41 %, у той же час 11 % мали початкову освіту. 33 % з них становили працівники партійних і радянських органів, 25 % – промислових підприємств і транспорту (робітники й інженерно-технічні працівники, керівники виробничих підрозділів), 42 % становили представники різних установ і організацій: міліції, прокуратури, суду, заготівельних, статистичних, організаційних, закладів культури, освіти. Кожен регіон направляв працівників тих спеціальностей, на які був «багатий». Тобто переважна більшість осіб, відібраних для роботи в сільському господарстві, за своїми фаховими даними не були готові до виконання складних обов'язків керівника колективного господарства.

Процес набуття 30-тисячниками встановленого для них мінімуму сільськогосподарських знань носив поверховий характер. До того ж значна частина їх, а саме працівники партійних і радянських органів, була взагалі звільнена від навчання як категорія, що володіла всіма необхідними для здійснення керівних функцій у сільськогосподарських артілях навичками.

Це все вело до розчарування в компетентності посланців міста, їхній спроможності укріпити економіку колективних господарств. На виробничому рівні села відбулося зіткнення політики держави з реаліями повсякденного колгоспного буття, яке виявило надуманість такого кроку.

З реорганізацією машинно-тракторних станцій у ремонтно-технічні станції переважна більшість працівників першими була переведена в реорганізовані утворення. У результаті цього село отримало досить незначну частку інженерів і техніків. Із 34376 спеціалістів до колгоспів було передано лише 5772 особи, або 16,2 % від загальної кількості. Серед переведених працівників більшість (55,9 %) становили практики і лише 4 % – особи з вищою освітою. На 1965 рік у кожному спеціальному тресті радгоспів майже не було економістів із вищою освітою. У деяких із них лише 1–2 інженери мали освіту [200, 4].

Намагання керівництва держави і республіки виправити на краще ситуацію з технологічною і керівною ланкою працівників колгоспного

виробництва фактично зводилося до повторення колишніх заходів. Будучи продуктом своєї епохи, керівники держави і партії були не спроможними відійти від її канонів і продовжували їхнє тиражування, хоча з деякими модифікаціями. На порядку денному продовжувало стояти питання забезпечення аграрного виробництва кадрами, здатними вивести сільське господарство на рівень вимог часу.

За рахунок навчальної практики директори сільськогосподарських навчальних закладів направляли студентів та учнів на сільськогосподарські роботи в колгоспи. Це було пов'язано з набуттям навичок зі спеціальності. Досить часто практиканти залишалися в колгоспах працювати на постійній основі. Відсутність достатнього рівня знань і практики значно впливали на якість роботи [201, 124].

Активно використовуючи потужний ідеологічний арсенал, влада намагалася переконати громадян, що її соціальна політика є єдино правильною і цілком спрямована на задоволення зростаючих потреб населення, що все робиться в ім'я і на благо людей. Однак реальне життя засвідчувало зовсім інше. Соціально-побутова сфера, особливо на селі, виявлялася найбільше відсталою й занедбаною. Насправді ж вона перебувала на периферії державної уваги.

Таким чином, українські села з неймовірною швидкістю «старіли», втрачали свою зовнішню привабливість. Убогими, без належних зручностей залишалися житлові умови селян, низькою – культура побуту. Вирішення житлово-комунальних проблем здійснювалося майже виключно шляхом саморозв'язання їх на місцях. Інфраструктура села дуже й дуже відставала від міської, не кажучи вже про облаштування сільського життя в сусідніх європейських країнах.

Широко розрекламовані програми соціальної перебудови села виявилися не реалізованими на практиці. Розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом. Виконання багатьох соціальних програм було покладено на плечі економічно слабких

господарств. У зв'язку з цим розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста і села не тільки не скоротився, а поглибився, і в результаті став відчутнішим. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. У повсякденному житті трудівників полів та ферм залишалося чимало не вирішених соціально-побутових проблем та труднощів. У свою чергу неупорядкованість сільського побуту негативно діяла на самопочуття сільських людей, породжувала стійкі міграційні настрої серед їх значної частини і в кінцевому випадку сприяла погіршенню демографічної ситуації на селі.

На сер. 60-х років залишались невідповідності у використанні основних засобів виробництва. Капіталовкладення розподілялись вкрай нерівномірно, фонди господарств використовувались неефективно, не укомплектованим був парк машин, які використовувалися в аграрному секторі. В господарствах не забезпечувались належні умови праці робітникам. Це все поглиблювало кризовий стан сільськогосподарського виробництва і життєдіяльності його мешканців в цілому. Намагання центру виправити ситуацію не давали позитивних результатів, адже вони були вкрай непослідовними та непродуманими.

На партійно-радянських зібраннях різного рівня продовжувалося декларування раніше досягнутих успіхів в електрифікації. Однак при цьому було втрачено відчуття необхідних темпів її розвитку в сільському господарстві. Аграрне виробництво дуже потерпало від планово-запобіжних та аварійних відключень електроенергії, особливо взимку в період стійлового утримання худоби. Електрифікація як екологічно чистий вид енергії в радянську добу так і не стала вирішальним фактором для комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, радикальних змін у житті й побуту сільських жителів.

Проведені реформи в аграрному секторі економіки стосувалися практично всіх сторін відносин колгоспів із державою. Але їх здійснення постійно супроводжувалося зайвою поспішністю, намаганнями скоротити встановлені терміни виконання заходів, які проводилися. Прийняті рішення, нерідко, здійснювалися частково, що дуже знижувало їхню практичну віддачу. Порушувався принцип матеріальної зацікавленості колгоспників, продовжувались обмеження самостійності колгоспів у плануванні.

Існували невідповідності у використанні основних засобів виробництва, нераціонально використовувались основні й оборотні фонди господарств. Парк основних сільськогосподарських машин та обладнання залишався неуккомплектованим. Держава брала на себе зобов'язання усунути ці недоліки, але їх не виконувала.

Ігнорування об'єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів привело сільське господарство до критичної межі. Державна політика й екстенсивний розвиток сільського господарства країни підірвали економічні та соціальні підвалини села. Це все призвело до неможливості відвернути кризу.

ІІІ. РОЛЬ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОДАЛЬШОМУ ПІДНЕСЕННІ ВИРОБНИЧИХ СИЛ НА СЕЛІ (сер. 1960-х – перша половина 1980-х рр.)

1. Фінансове забезпечення матеріально-технічного постачання

ЦК КПРС на своєму пленумі в березні 1965 р. прийняв постанову «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР». У квітні відповідно до цього рішення Компартія України приймає постанову пленуму «Про плани закупок сільськогосподарської продукції на 1965–1970 роки і заходи по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва в Українській РСР». У них певним чином відзначалися недоліки і перешкоди, що спричиняли гальмування галузі, визначалися невідкладні завдання по їх усуненню.

У постанові пленуму ЦК КПРС були виділені такі стримуючі розвиток виробництва фактори: порушення на виробництві принципу матеріальної зацікавленості, суб'єктивізм у керівництві, недостатність капітальних вкладень у виробництво і культурно-побутове будівництво, недостатня увага до питань поліпшення матеріально-технічної бази, прорахунки в заготівлях і закупках сільськогосподарської продукції, нерішучість у справі піднесення культури землеробства, надмірне командування господарствами, упущеннями в кадрових питаннях. Були визначені першочергові завдання: «відмовитись від адміністрування, відродити колективістську природу колгоспів, ширше залучати рядових виробничників до управління, викоренити парадність, наблизити науку до виробництва, боротися з розкраданням власності господарств».

Єдиний шлях піднесення сільськогосподарського виробництва держава вбачала в насиченні його технікою. Проте така політична

тенденція незабаром спричинила господарські деформації: господарства не виробляли необхідного сувокупного доходу [131, 23–24].

На березневому пленумі Л. Брежнєв особливу увагу звернув на матеріально-технічну базу сільського господарства. Він зазначав, що в першу чергу слід зміцнити ремонтну базу в сільському господарстві, тому, що ще майже 13 тис. господарств не мають майстерень, а наявні майстерні слабо оснащуються верстатним і енергетичним устаткуванням. Перший секретар у промові зазначив, що в новому п'ятирічному плані по лінії держави і колгоспів планується вкласти 71 мільярд карбованців, а державні капіталовкладення на будівництво об'єктів виробничого призначення і придбання техніки мають становити 41 мільярд карбованців [42, 41–44].

16–17 вересня 1965 р. в Дніпропетровському та Новомосковському районах проходили республіканські семінари-наради, де обговорювалися питання комплексної механізації колгоспів. Було зазначено, що в кожному районі механізація дала змогу вивільнити на інші роботи більш як по 500 чол. Господарства районів брали на себе зобов'язання протягом 1965–1970 рр. завершити комплексну механізацію сільськогосподарських робіт [202, 2].

У п'ятирічному плані по розвитку сільського господарства на 1966–1970-ті рр. передбачалося завершити електрифікацію колгоспів і радгоспів, постачити в 1970 р. господарства УРСР 12 млн. т. міндобриг, у південних областях збудувати зрошувальні системи на площі 650 тис. га за рахунок державних коштів та на 70 тис. га за кошти колгоспів. На кінець п'ятирічки площа зрошувальних земель мала становити 1 млн. 260 тис. га [203, 1].

Протягом 1966–1970-ті років завдяки збільшенню асигнувань в аграрний сектор УРСР планувалося постачити: 268 тис. шт. тракторів, 190 тис. грузових автомобілів, 200 тис. тракторних причепів, 71 тис. зернозбиральних комбайнів [204, 44]. За 1965 р. сільське господарство УРСР отримало 39,3 тис. тракторів у фізичних одиницях, 11 тис. вантажних автомобілів, 8,8 тис. зернозбиральних комбайнів, 6,1 тис.

бурякозбиральних, 3,6 тис. силосозбиральних, 23,8 тис. плугів, 30,6 тис. сівалок, 46,1 культиваторів, 5,6 тис. косарок [205, 67].

Відносини держави з сільськогосподарськими підприємствами будувалися так: керівництво, яке слухняніше виконувало доведені державою плани, одержувало щедріші фінансово технічні ін'єкції. За партійно-урядовою постановою «Про капітальні вкладення в розвиток сільського господарства в 1966–1970 рр.» держава передбачала до кінця вказаного періоду вдвічі збільшити капіталовкладення. Розширювалася сфера їх спрямування, зокрема на будівництво об'єктів виробничого і культурно-побутового призначення, житла, підприємств для виробництва будівельних матеріалів тощо. Колгоспи одержали рівне з радгоспами право в забезпеченні їх матеріально-технічними ресурсами на капітальне будівництво. Квітневою постановою (1965 р.) ЦК КПРС і РМ СРСР «Про надання фінансової допомоги колгоспам» держава анулювала заборгованість колгоспів по позичках, наданих нею раніше. Водночас продовжувала до п'яти років термін погашення авансів, одержаних від заготівельних організацій за договорами контрактації. Були списані борги за придбану техніку, приміщення й обладнання в МТС і РТС.

Так, у колгоспі «Прапор перемоги» Кременецького району в 1965 р. було списано боргів на 93 тис. крб. та зменшено прибутковий податок на 36 тис. крб. [206, 11]. Рентабельність господарств УРСР в 1971 р. досягла 41 % проти 1970 р., тобто виросла на 2 % [207, 87].

У квітні 1965 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Указ «Про прибутковий податок з колгоспів». Оподатковувався чистий прибуток господарств та частина фонду оплати праці, що перевищувала середньомісячний заробіток. Господарства зобов'язувалися щоквартально 12 % від чистого прибутку відраховувати до держбюджету республіки. Держава посилювала тиск на сільськогосподарські підприємства адміністративно-командними методами, вимагала робити відрахунки, вказувала куди і скільки.

У 1967 р. на розвиток сільського господарства планувалося витратити 1385,1 млн. крб. державних коштів. Понад 42 % цих затрат мало бути здійснено за рахунок бюджетних асигнувань. На розширення свого господарства колгоспи планували витратити 1687,0 млн. крб. власних коштів і близько 300 млн. крб. банківських позичок. На водогосподарські заходи в 1967 р. в бюджеті передбачалося 230,3 млн. крб. У 1967 р. радгоспи повинні були зменшити затрати на виробництво основних видів продукції на 6,5 % та одержати 358,5 млн. крб. прибутку [208, 1].

За 1965–1967 рр. грошові доходи колгоспів зросли на 1,6 млрд. крб., або на 30,6 %. Прибуток радгоспів збільшився у 5 раз. Радгоспне виробництво розвивалося за рахунок власних коштів, одержаних від реалізації продукції.

Сума державних асигнувань зменшувалася, так господарства Вінницької області отримали матеріально-технічних засобів в 1965 на суму 98 410 тис. крб., в 1966 р. – 88 821 тис. крб., в 1967 р. – 96 356 тис. крб. [210, 69].

На 1968 р. планувалося, що радгоспи знизять собівартість основних видів продукції на 8 % і одержать 407,9 млн. крб. прибутку. З цієї суми 164 млн. крб. мало залишитися в розпорядженні господарств на утворення заохочувальних фондів і поліпшення культурно-побутового обслуговування. У 1968 р. на розвиток сільського господарства планувалося витратити 1,442 млн. крб. державних коштів, що на 4,3 % більше, ніж у 1967 р. [211, 1].

У 1971 р. на оснащення колгоспів і радгоспів сучасною технікою, забезпечення їх міндобривами, меліорацію земель за рахунок коштів держави і колгоспів планувалося витратити 5,4441 млн. крб. – на 37,4 % більше від середньорічних витрат на сільське господарство в п'ятиріччі. Капітальні вкладення в 1971 р. мали становити 3,425 млн. крб. Близько 50 млн. крб. з цих коштів виділялося на створення великих тваринницьких комплексів та будівництво птахофабрик [210, 1].

З 1 січня 1966 р. колгоспи були переведені на пряме банківське кредитування. Цим вони одержали змогу покривати сезонну недостачу грошових засобів, грошову частину зарплати тощо. Для них були відкриті особисті поточні рахунки в банках.

У сьомій п'ятирічці сума капітальних вкладів у сільське господарство УРСР склала 6985 млн. крб. У десятій п'ятирічці ця сума збільшилася майже в 2,4 раза і дорівнювала 16593 млн. крб.

Про ріст капітальних вкладів у сільське господарство свідчать дані таблиці А.1. Якщо в сьомій п'ятирічці в середньому в рік вони складали 493,6 млн. крб., то в 1977 р. – вже 1888 млн. крб., або в 3,8 раза більше. Темпи росту капітальних вкладів держави в сільське господарство республіки в 1977р. порівняно з середньорічними показниками восьмої п'ятирічки збільшилися в 2,2 раза [3, 56–57].

На 1971–1975 рр. державні капітальні вклади на розвиток сільського господарства по союзних республіках були розподілені таким чином: СРСР – 7760 млн. крб., РСФСР – 32420, УРСР – 7940, БРСР – 2760, Узбекська РСР – 4900, Казахська – 7910, Грузинська РСР – 1385, Азербайджанська РСР – 1390, Литовська – 1660, Молдовська РСР – 890, Латвійська РСР – 1100, Киргизька РСР – 780, Таджикиська РСР – 840, Армянська – 814, Туркменська РСР – 625, Естонська – 620 млн. крб. [212, 11].

19 жовтня 1978 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову № 849 «Об оказании финансовой помощи колхозам и совхозам», якою дозволили списати з колгоспів УРСР заборгованість 1978 р. за раніше відстроченими і простроченими кредитами Держбанку СРСР на суму 75,3 млн. крб., а також відстрочити заборгованість по кредитах у розмірі 274,1 млн. крб. На 1 січня 1978 р. короткострокові кредитні вклади по колгоспах УРСР були на 380 млн. крб. вище сум, визначених їм виробничо-фінансовими планами [213, 11].

За роки десятиї п'ятирічки в колгоспах, держгоспах і міжгосподарських підприємствах фонди збільшилися в 1,4 р. і на середину 1980-х років склали 41,0 млрд. крб. На 11 п'ятирічку планувалося 27,4 % капіталовкладень спрямувати на нове будівництво, 9,7 % – на розширення і 22,9 % – на реконструкцію і технічне переоснащення господарств УРСР [214, 121, 124].

У період, що досліджується спостерігаємо фактичне збільшення капітальних вкладів на виробничі будівлі і споруди: з 999,8 тис. крб. на рік у 7-й п'ятирічці до 3,968 млн. крб. в 1977 р., тобто в 2,4 рази (Таб. А.2). За цей же час капітальні вклади на купівлю тракторів, транспортних засобів, сільськогосподарських машин, обладнання та інвентаря збільшилися в середньорічній сумі з 404,4 млн. крб. на рік у сьомій п'ятирічці до 1257 млн. крб. у 1977 р., тобто в 3 рази.

Збільшення капітальних вкладів у сільське господарство значно впливало на збільшення його основних фондів. Так, станом на 1 січня 1978 р. сільськогосподарські виробничі фонди колгоспів, міжгосподарських сільськогосподарських підприємств, радгоспів та інших державних господарств у порівняльній з 1973 р. склали 34,6 млрд. крб.

Капітальні вкладення у сільське господарство зростали. В пер. пол. 1970-х років вони становили 24627 млн. крб. (порівняно з 16102 млн. крб. в 1966–1970 рр.), у 1976–1980 рр. – 29204 млн. крб.

За 1965–1970 рр. в сільськогосподарське виробництво було спрямовано капіталовкладень на 12787 млн. крб., з них: 489 млн. крб. (38 %) – з державного бюджету і 4896 млн. крб. (62 %) – з асигнувань колгоспів. Отримані капіталовкладення в аграрному виробництві УРСР спрямовувалися на будівництво виробничих приміщень, тобто господарських споруд (61 %), водогосподарських і меліораційних об'єктів (12 %), придбання техніки (27 %) [215, 364]. Проектом плану на 1972 р. було передбачено обсяг державних централізованих капітальних вкладень на суму 54,19 млн. крб.: на придбання машинної техніки – 18,62 млн. крб.,

на будівельно-монтажні роботи в господарствах – 28,875 млн. крб., на будівництво держплемстанцій – 2,82 млн. крб. [216, 109].

Переважна частина коштів спрямовувалася на спорудження гігантських, типових, надзвичайно дорогих комплексів. Турбувалися передусім про зовнішній вигляд, а не про функціональну роль тих споруд. Так, у 1974 р. Міністерству заготівель УРСР було встановлено план капіталовкладень – 129,7 млн. крб., в тому числі будівельно-монтажних робіт 92,8 млн. крб. Виконано 123,1 млн. крб. капіталовкладень, або 95 %, і 88,8 млн. крб. будівельно-монтажних робіт, або 96 % річного плану [217, 149]. Основна маса коштів знову йшла не на підвищення родючості ґрунтів, посилення механізації трудомістких процесів в господарствах, на зберігання і переробку продукції, а «у стіни».

Чимало істотних прорахунків було допущено у спеціалізації господарств і концентрації виробництва в тваринництві. Будівництво великих спеціалізованих комплексів на 2–3 тис. голів великої рогатої худоби в господарствах, що мали 2,5–3 тис. га орної землі, створювало багато проблем. Великий відгодівельний комплекс рогатої худоби вимагав значної чисельності обслуговуючого персоналу, насамперед слюсарів, електриків, транспортних робітників. А це означало, що поряд із ним необхідно було будувати агромістечко.

Таким чином, переважна частина коштів вкладалася не у виробництво м'яса, а в те, що оточувало тваринницьку ферму. До того ж велика кількість поголів'я худоби вимагала багато кормів, що створювало додаткові труднощі для невеликих господарств, особливо для тих, які мали незначні площі земель. На таких фермах почали створювати медичні профілакторії, будинки відпочинку, пункти зооветеринарного навчання тваринників, організовувалися екскурсії кращих доярок і свинарок [218, 1].

У другій половині 1960-х років значного поширення набуло будівництво птахівничих ферм. Наприклад, у Сумській області такі ферми було побудовано у 28 колгоспах, на Черкащині – у 17 колгоспах [219, 2]. У

Вінницькій області на 1965 р. птахоферми було побудовано у 18 колгоспах, причому у всіх були повністю наявні засоби механізації [220, 32].

Зведений план капітального будівництва в УРСР на суму 768,5 млн. крб. за 1967 рік виконано в обсязі 720,2 млн. крб., або 94 %. Особливо незадовільно здійснювалися будівельні роботи у Волинській, Полтавській, Херсонській, Львівській і Чернігівській областях (план виконано на 85–89 %). У 1965 р. кількість не встановленого імпортного устаткування на складах будов дорівнювала 40,2 млн. крб., 1966 р. – 96,6 млн. крб., 1967 р. – 116,2 млн. крб., тобто в 2,9 раза більше, ніж у 1965 р., і в 6,9 раза більше, ніж у 1964 р. На 27 об'єктах гарантійні строки іноземних фірм минули ще до введення устаткування в дію [221, 90, 118].

У 1969 р. в УРСР було розпочато будівництво великих тепличних комбінатів збірно-молочного типу, на що теж витрачалися значні кошти. Працювало 36 га теплиць. На 1 січня 1973 р. в УРСР було зимових закслених теплиць близько 138 га і плівкових 1350 га. Роботи в цих теплицях не були до кінця механізовані [222, 13].

Відсутність у цій справі належного раціоналізму і пряме недбальство у використанні капітальних вкладень негативно позначилося на економії господарювання, загальному стані матеріального сільськогосподарського виробництва. До того ж плани капітального будівництва з року в рік не виконувалися.

Березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС дещо змінив практику заготівель і закупок продукції сільського господарства. До цього план закупок доводився колгоспам і радгоспам тільки на один рік, часто з великим запізненням. Він по ходу не раз змінювався, причому додаткові завдання інколи перевищували планові. Тепер встановлювався твердий план закупок зерна на шість років для всіх колгоспів і радгоспів, районів і областей, для всіх республік.

План продажу зерна державі на 1965 р. був дещо меншим порівняно з минулими роками і сягнув 617 млн. пудів на рік. Водночас було підвищено основні закупівельні ціни на пшеницю, жито, гречку та інші зернові культури, а також на соняшник і продукції тваринництва.

На 1972 р. Міністерство сільського господарства УРСР затвердило жорсткий план здачі сільськогосподарської продукції державними господарствами в таких розмірах: зерно – 23172 т., соняшник – 475 т., картопля – 23986 т., цукрові буряки – 123990 т., тютюн – 210 т.; худоба і птиця (в живій вазі) – 2480 т., молока – 1002002 т., яйця – 7106 т. [223, 39].

Обкоми КП України у своїх постановах щоразу збільшували відсоток продукції, яку господарства повинні були продавати державі понад план. Так, у 1971 р. було встановлено, що кожен колгосп і радгосп Черкаської області, які займалися виробництвом товарного зерна, змушені були продавати за п'ятирічку не менше 35 % зерна понад план, а продуктів тваринництва – не менше 8–10 % [224, 108].

Зростання капіталовкладень у сільське господарство вимагає найбільш раціонального їх використання. Необхідно використовувати кошти в тих напрямках, які забезпечать найбільш високу віддачу. Це означає, що значна частина капіталовкладень повинна бути спрямована на ті заходи, які сприяють підвищенню врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби.

Незважаючи на збільшення капітальних вкладень, аграрний сектор не отримував адекватної віддачі. З 1960 по 1985 р. щорічні державні капіталовкладення в сільське господарство збільшилися в СРСР у 5,8 раза, із сільгосппідприємств було списано певну частину заборгованості по кредитах, відстрочено погашення частини боргів, але все це не дало ніякого поштовху для піднесення сільськогосподарської галузі. Аграрний сектор і далі деградував [225, 90].

Таким чином, вже з початку 70-х років сільськогосподарські плани України, як і СРСР, за більшістю показників не виконувалися. Однак

засоби масової інформації широко пропагували досягнення сільськогосподарського виробництва. Мета зводилася до того, щоб підтримувати в селянства трудову активність, почуття патріотизму, відданості соціалістичній ідеї, ще більше утвердити дух упевненості в завтрашньому дні.

З метою нормального функціонування сільськогосподарського виробництва необхідно було забезпечити пропорційність основних і обігових засобів. Для цього потрібно брати до уваги умови кожного господарства.

2. Технічне оснащення та основні засоби виробництва в сільському господарстві

Економічна ефективність засобів механізації великою мірою залежить від того, наскільки вони відповідають тим специфічним умовам, які властиві сільськогосподарському виробництву. Комплексна механізація означає послідовне застосування системи машин на всіх операціях і технологічних процесах у землеробстві й тваринництві, заміну ручної праці машинною на основних і допоміжних роботах із метою підвищення продуктивності суспільної праці. Створення системи машин для комплексної механізації сільського господарства неможливе без постійного розвитку й удосконалення техніки. Безперервний технічний прогрес є основною умовою підтримання на відповідному рівні матеріально-технічної бази сільгоспвиробництва.

Питання забезпечення сільськогосподарської галузі матеріально-технічними ресурсами державою розв'язувалися через призму кількісних параметрів та переважаючих тенденцій гігантоманії. З метою дальшого матеріально-технічного забезпечення, підвищення рівня механізації сільського виробництва в ЦК КПРС і РМ СРСР у квітні 1965 р. прийняли постанову «Про забезпечення сільського господарства тракторами,

сільськогосподарськими машинами, транспортними засобами, землерийною технікою і мінеральними добривами в 1966–1970 рр.».

Проголошувався намір до 1970 р. галузь цілком забезпечити необхідною кількістю технікою і машин. Особлива увага акцентувалася на підвищенні надійності техніки, розширенні уніфікації деталей, вузлів та механізмів. Проте заводи-виготовлювачі через існуючі звички розв'язувати ці завдання не поспішали. Їх меншою мірою цікавили якісні чинники виробів, конкуренція їм не загрожувала, вони продовжували працювати на вал. Індустріальне виробництво було відірване від аграрного.

Колгоспи і радгоспи України одержали на 25 % більше тракторних причепів і бурякозбиральних комбайнів, на 66 % – землерийної техніки. Міністерством сільського господарства УРСР на 1966 рік було виділено: 18403 шт. тракторних причепів, 8085 шт. польових комбайнів усіх марок, 9064 шт. вантажних автомобілів, 22860 шт. електродвигунів, 52125 шт. трансформаторів [226, 24–105] (Таб. Б.1).

У 1968 р. колгоспний і радгоспний парк тракторів дорівнював 268,4 тис. шт., вантажних автомобілів – 175,6 тис. шт., зернових комбайнів – 74,1 тис. шт. За 1966–1968 рр. в колгоспах і радгоспах республіки було побудовано 1100 ремонтних майстерень і 925 пунктів технічного обслуговування [227, 207].

На кінець 1970 року. в аграрному секторі України налічувалося 317,2 тис. тракторів (у фізичних одиницях), 81,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 244, 2 тис. вантажних автомобілів проти (відповідно) 257,0; 56,9 і 198,9 у 1965 році.

У серпні 1968 року уряд СРСР у постанові «Про розширення виробництва сільськогосподарських машин і запасних частин до них, підвищення їх технічного рівня і поліпшення якості» знову порушив питання технічного озброєння аграрної галузі. На 1968–1970 рр. за цими питаннями було встановлено офіційний посилений контроль управлінських структур.

Ще в листопаді 1965 р. ЦК КПРС і РМ СРСР постановою «Про оптові ціни на автомобілі, трактори сільськогосподарського призначення, сільськогосподарські машини і запасні частини для автомобілів, тракторів і сільськогосподарських машин» встановили нові ціни на вироби сільськогосподарського машинобудування. З січня 1966 р. для сільськогосподарських підприємств почали діяти ціни, аналогічні для промислових споживачів. Знижувалися оптові ціни на машини, електрообладнання, прилади, опалювальну апаратуру на 20 %, на запчастини до тракторів – на 10 % [134, 736].

Проте ціни на техніку продовжували бути надто високими, навіть недоступними для значної частини господарств. Залишалися великими ножиці цін на сільськогосподарську продукцію і техніку. Причому держава цінову політику будувала в такий спосіб: підвищувала ціни на сільськогосподарську продукцію, автоматично підвищуючи їх і на техніку.

Здійснювалися спроби посилення зв'язків заводів-виготовлювачів із споживачами і навпаки. Але зовсім поза увагою залишалися питання вивчення попиту господарств на техніку, не надсилалося обґрунтованих заявок на неї, техніка не рекламувалася. У липні 1965 р. постановою РМ СРСР «Про поліпшення роботи всесоюзного об'єднання «Сільгосптехніка» по матеріально-технічному забезпеченні сільського господарства» ці питання були віднесені до компетенції їх регіональних підрозділів.

У 1966–1977 рр. було створено десятки спеціалізованих конструкторських організацій, експериментальних підприємств і цехів. Тільки в УРСР у восьмій п'ятирічці питаннями розробки нової техніки для села займалися 10 нових конструкторських організацій, 4 із них – союзного підпорядкування. Вони були укомплектовані висококваліфікованими інженерно-технічними кадрами, мали лабораторії, дослідні цехи і бази.

Особливого значення надавалося створенню універсальних машин, які б виконували кілька операцій – орали і сіяли, культивували і

підживлювали, транспортували вантажі, що дало б змогу інтенсивніше використовувати техніку. З'явилися нові марки тракторів – К-700, К-701, Т-150 К, Т-150, МТЗ-80, нові зернозбиральні комбайни «Нива», «Колос», «Сибіряк», бурякозбиральний шестирядний, картоплезбиральний чотирирядний комбайн, кукурудзозбиральні агрегати «Херсонець-7», «Херсонець-200» та інші.

Збільшувалася потужність, зростала швидкість нових машин та механізмів. Якщо у 1960 р. найбільш потужним трактором був 100-сильний, то в десятій п'ятиріччі заводи освоїли випуск тракторів потужністю 270 к.с. [6, 14]. Проте темпи технічного переозброєння сільського господарства і нарощування основних фондів помітно випереджали темпи приросту виробництва продуктів землеробства і тваринництва. У першій половині 1980-х рр. сільськогосподарське виробництво збільшувалось у республіці в середньому на 0,47 % щороку. При цьому зростання врожайності нерідко забезпечувалося за рахунок «прихованих земель», а не за рахунок технічного переозброєння сільського господарства країни. Продуктивність рослинництва й тваринництва була у 2–3 рази нижчою, ніж в економічно розвинених країнах.

У 1959–1970 рр. тракторний парк радгоспів республіки збільшився до 65 тис., або майже в 3 рази, зернових комбайнів – до 15,6 тис., або в 1,5 рази, вантажних автомашин – до 43,7 тис., або в 3 рази. У 1971 р. сільському господарству було поставлено 47,2 тис. тракторів, 29,8 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, 10 тис. зернозбиральних комбайнів, 4,7 тис. бурякозбиральних, 1,5 тис. картоплезбиральних, 7,6 тис. силосозбиральних, 4,4 тис. кукурудзозбиральних комбайнів, 5,4 тис. рядкових жниварок, 33,2 тис. культиваторів, 7,5 тис. розкидачів міндобрив, 408 тис. гноєрозкидачів [228, 1].

У 1974 р. сільському господарству УРСР поставлено 54 тис. тракторів, 41 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, 12 тис. зернозбиральних, 7 тис. бурякозбиральних, 10,5 тис. силосозбиральних і 2 тис.

картоплезбиральних комбайнів, 38 тис. сівалок, 7 тис. доїльних установок [229, 1]. Але цієї техніки було все ще недостатньо для повноцінної роботи в колгоспах і радгоспах. Як видно з даних таблиці Б.2, заявки на техніку виконувалися не в повному обсязі, іноді передбачалося виділити техніки менше в 4–5 разів, ніж було заявлено.

У сільському господарстві УРСР у 1980 р. працювало 408,8 тис. тракторів (загальною потужністю 24,8 млн. кВт), 90 тис. комбайнів (8,1 млн. кВт), 317,9 тис. вантажних автомобілів (24,4 млн. кВт). При цьому кількість тракторів збільшилася порівняно з 1975 р. на 10 %, їхня потужність – на 29,6 %, а середня потужність одного трактора – на 17,9 % (від 51,4 до 60,6 кВт), кількість комбайнів – на 9,1, потужність їхніх двигунів – на 44,7 %. Але разом із тим спостерігалось перевищення темпів приросту вартості технічних засобів над приростом їхньої корисного ефекту. Наприклад, за період з 1975 по 1980 р. вартість машин і обладнання в колгоспах і радгоспах зросла на 37,7 % і становила 5,2 млрд. крб., вартість тракторів – на 32,9 %, а їхня кількість в умовних одиницях – тільки на 19,6 %, середня вартість еталонного трактора – на 11,1 %. Відбувалося зменшення навантаження відповідної площі на окремі види техніки. Так, на умовний трактор воно скоротилося в колгоспах і радгоспах зі 120 га у 1975 р. до 99 га в 1980 р., на зернозбиральний комбайн – відповідно з 199 до 182 га, картоплезбиральний – з 68 до 57 га. У той же час зросло навантаження площі на буряко і кукурудзозбиральні комбайни [230, 4].

Кожного року не вистачало автомашин. У 1971 УРСР виділено з держрезервів 120 тис. шин до вантажних автомобілів за рахунок фондів республіки на IV квартал 1971 року. Із зазначеної кількості для колгоспів, радгоспів та організацій Укрсільгосптехніки Кіровоградської області виділено 5820 шин, Херсонської області – 5660, що на 1000 шин більше ! проти раніше передбачуваної кількості [231, 40].

Незважаючи на введення нових потужностей сільськогосподарського машинобудування, промисловість усе ще не забезпечувала сільське господарство необхідною кількістю машин відповідно до регіональних і виробничих умов використання. Система машин на 1976–1980 рр. реалізована по рослинництву лише на 66, а по тваринництву – на 79 %. Заявки на трактори К-700, К-701, Т-150 К задовольнялися лише на 15–27 %. У 1982 році сільському господарстві УРСР було поставлено 42 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів; 47 тис. тракторів, 12 тис. зернозбиральних, 1,6 тис. картоплезбиральних, 6,9 тис. силосозбиральних комбайнів [232, 1].

Тракторний парк із кожним роком неухильно зростав. Проте колгоспи республіки все ж були недостатньо забезпечені енергетичними ресурсами. Так, у 1970 році на один трактор припадало 111 гектарів оранки, тоді як оптимальне навантаження становить 78 гектарів оранки, тобто потреба у тракторах задовольнялася лише на 70 %. Крім того, число відпрацьованих машино-змін збільшувалося за рахунок прямого кількісного зростання машин, причому темпи збільшення робочих машино-змін значно відставали від темпів зростання тракторного парку, а кількість відпрацьованих машино-змін на кожний умовний трактор знизилася з 284 у 1964 році до 250 у 1970 році. За цей же період лишився майже незмінним і середній виробіток за зміну на умовний трактор [79, 104].

За 1965–1970 рр. коло робіт, що виконувалися тракторним парком, майже не змінилося. В усіх колгоспах, за незначними винятками, зростання енергетичних засобів було спрямоване на підсилення механізації традиційних видів робіт. Це – одна з причин того, що при розширенні тракторного парку за сім років на 63 % обсяг робіт збільшився всього на 35 %. За цей період відбулося деяке поліпшення якості виконання сільськогосподарських робіт, проте вони здійснювалися нерідко з порушенням агротехнічних строків.

Недостатня кількість робочих машин була однією з основних причин того, що багато процесів сільськогосподарської праці були не механізованими, а виконувалися вручну. У жодному господарстві не було науково обґрунтованого плану комплексної механізації з урахуванням зональної і внутрігосподарської спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Погане становище було і з використанням автотранспорту. За п'ятирічку кількість вантажних автомашин зросла на 27 %. Але наявні транспортні засоби використовувалися не повністю. Середньорічний обсяг перевезень на кожну автомашину зменшився з 13,1 тонн у 1963 році до 10,2 тонни у 1970 році. Дуже великими були простоя автомашин через нестачу запчастин та автопричепів [79, 103–106].

Унаслідок зростання технічної озброєності певною мірою підвищився рівень механізації робіт. У 1970 р. основні польові роботи в радгоспах – оранка, сівба зернових і цукрових буряків, збирання зернових і силосних культур – було майже повністю механізовано [233, 234]. Як свідчать матеріали таблиці Б.3, найгірше було механізовано прибирання зернових поточним методом із подрібненням соломи. Найкраще механізованим було вирощування та збирання соняшника, цукрового буряка та кукурудзи.

Основною формою впровадження комплексної механізації в рільництві були бригади і механізовані ланки, які здійснювали комплекс робіт із вирощування і збирання сільськогосподарських культур. Механізовані бригади і ланки вперше застосовували в 1967 р. у радгоспах Кримської області. Радгосп «Кіровський» був центром пропаганди досвіду роботи механізованих бригад. У 1968 р. в колгоспах і радгоспах УРСР працювало 11910 таких ланок і бригад, які вирощували цукровий буряк, 12327 – кукурудзу на зерно, 15621 – кукурудзу на силос, 4796 – картоплю, 3939 – соняшник [234, 16–24].

Широке впровадження механізованої технології вирощування і збирання цукрових буряків сприяло зростанню їх виробництва. Якщо в

1961–1965 рр. в Україні в усіх господарствах цукрових буряків було зібрано в середньому за рік 199 ц. з 1 га, то в 1966–1970 рр. – 267 ц. з га, або на 34 % більше. Водночас зазначимо, що при збиранні цієї культури через застосування низькоякісної техніки допускалися значні втрати. В окремих господарствах траплялися факти несвоєчасного збирання і навіть приорювання цукрових буряків. Недоліком було те, що виробництво машин для міжрядкового обробітку цукрових буряків здійснювалось на конструкторських організаціях і підприємствах, які були розташовані за межами України, за винятком проріджувачів сходів УСМП-5,4 [235, 5].

У рослинництві найгірше було механізоване збирання овочів. На 1980 р. рівень механізації складав лише 9–10 %. У цьому ж році було отримано розсадосадильних машин 390 шт., коренеплодозбиральних – 4, капустозбиральних комбайнів – 39, цибулезбиральних – 40, томатозбиральних – 18, овочевих платформ – 19 шт., що становило 20–43 % від замовлення [236, 26].

Поступово підвищувався рівень механізації тваринницьких ферм. Наприклад, механізація ферм великої рогатої худоби з водопостачання зросла на 4 % проти 1964 р., роздача кормів – на 24 %, прибирання гною – на 67 %, механізованого доїння корів – на 27 %; на свинофермах: із водопостачанням – на 42,5 %, роздача кормів – на 11,1 %, прибирання гною – на 52 %; на птахофермах механізація основних процесів зросла в середньому втричі.

Однак рівень механізації трудомістких процесів на багатьох фермах був недостатнім, значна частина виробничих процесів виконувалася вручну. У 1967 р. в господарствах УРСР налічувалося 754 комплексно-механізованих ферм: ферми ВРХ – 364; свиноферми – 211, птахоферми – 179 [237, 36]. Здебільшого це були показові ферми. Але навіть у них деякі трудомісткі процеси були механізовані лише на половину. Станом на 1 січня 1967 року в радгоспах Головного управління радгоспів на фермах великої рогатої худоби було найкраще механізовано водопостачання,

автонапування механізовано на 87,6 %, роздача кормів – на 50,3 %, прибирання гною – на 82,2 % [238, 159].

У 1966 р. у Волинській області не було механізовано роздачу кормів. У Кіровоградській області річний план механізації доїння корів виконано лише на 27,4 %. Жодної комплексно-механізованої ферми не здано в експлуатацію в Миколаївській, Черкаській, Чернігівській, Кримській, Луганській і Волинській областях [239, 2]. Комплексну механізацію на фермах великої рогатої худоби та свинофермах в області планувалося здійснити до 1970 року [240, 32]. Станом на 1 липня 1969 р. в УРСР було комплексно механізовано 2512 ферм [227, 218].

Протягом 1968 р. в колгоспах і радгоспах УРСР було комплексно механізовано 680 ферм [241, 27–30]. У деяких районах річне завдання виконано лише на 10–15 %. За 1965–1968 роки всім господарствам республіки було постачено в 2 рази більше транспортерів для прибирання гною і в 1,5 рази – роздавачів кормів, ніж за попередні три роки. Але обсяги робіт по прибиранню гною збільшилися лише на 54 %, а по роздачі кормів – лише на 28 %. Укрсільгосптехніка в недостатніх обсягах ремонтувала обладнання тваринницьких приміщень птахофабрик. У 1968 р. в колгоспах і радгоспах Вінницької області не працювало 386 доїльних агрегатів, в Одеській області – 377, Херсонській – 213, Львівській – 132 [242, 15].

У 1967 р. в колгоспах Буковини рівень механізації трудомістких процесів знаходився на низькому рівні. На фермах ВРХ прибирання гною механізовано лише на 20 %, доїння корів – на 41 %, водопостачання – на 90 %, на свинофермах ці показники були ще нижчими. У Чернівецькій області було створено лише 12 опорно-показових ферм, де всі трудомісткі процеси було механізовано [243, 2].

За даними ЦСУ УРСР, радгоспи значно гірше, ніж колгоспи, проводили механізацію виробничих процесів у тваринництві. Це пояснювалося тим, що радгоспи Донецької, Запорізької, Полтавської,

Житомирської, Харківської, Сумської, Черкаської, Вінницької та інших областей не складали договорів на виконання монтажних робіт бригадами райоб'єднань і відділень «Сільгосптехніка», а трести радгоспів не вжили відповідних заходів щодо механізації ферм. Багато робітників не знали, як користуватися технікою, технічний огляд здійснювався не своєчасно, а іноді зовсім не проводився, не було достатньо технічної літератури для механізаторів.

Певних результатів було досягнуто радгоспами. За 1965–1968 рр. в м'ясо-молочних радгоспах комплексно механізовано 16 молочних ферм на 12,6 тис. голівомісць, 417 приміщень ВРХ на 67,4 тис. голівомісць, 22 свинівідгодівельні ферми на 76 тис. голівомісць, 15 птахоферм на 98 тис. голівомісць. У порівнянні з 1965 р. у тваринництві зріс рівень механізації виробничих процесів Мелітопольського треста: роздача кормів – на 5 %, прибирання гною – на 14 %, доїння корів – на 15 %; Миколаївського треста: водопостачання – на 12–30 %, роздача кормів – 13–17 %.

У високомеханізованих господарствах, таких як радгосп «Більшовицький наступ» Бориславського треста Херсонської області, де було механізовано всі процеси в корівниках і на свинівідгодівельних фермах, собівартість центнера молока дорівнювала 11 крб. 981 коп., собівартість 1-го центнера приросту м'яса свиней – 67 крб. 10 коп. Навпаки, в недостатньо механізованому колгоспі «Калиносільський» цього ж тресту, де корм на всіх фермах роздається і корів доять вручну, собівартість молока була дуже висока і дорівнювала 14 крб. 81 коп., м'ясо свиней – 112 крб. 42 коп. [244, 91, 145. 202–203].

У другій половині 60-х років із системи машин для ферм виявилися не освоєними промисловістю десятки найменувань. Багато техніки випускалося в обмеженій кількості, погано враховувалися потреби малих ферм. Низькою була якість устаткування. Процес тваринництва стримувала недостатня енергоозброєність, часто зривалася подача електроенергії. Це завдавало великих збитків тваринництву.

За 1971–1975 рр. план комплексної механізації на фермах ВРХ виконано на 81 %, на свинофермах – на 87 %, птахофермах – на 107 %. Хоча це проходило надзвичайно повільними темпами. Так, за 1974 р. рівень комплексної механізації водопостачання на фермах ВРХ збільшився лише на 1,3 %, на свинофермах – на 1,3 %, на птахофермах – на 4,8 % (таб. Б.5). На 1975 рік налічувалося близько 7 тис. комплексно-механізованих ферм, 10 тис. пунктів технічного обслуговування. Відзначалися Кіровоградська, Тернопільська, Івано-Франківська області [245, 2]. У 1983 р. рівень комплексної механізації в господарствах УРСР доведено: на фермах ВРХ – до 53 %, свинофермах – до 62 %, птахофермах і птахофабриках – до 79 %. Особливо незадовільно в цей період проводилися роботи по механізації в Одеській, Херсонській та Житомирських областях [246, 1].

Недоліками в процесі механізації сільського господарства були: розрізненість у постачанні техніки; недотримання в раціональних межах співвідношення (за вартістю) між силовими і робочими машинами; невідповідність сучасним вимогам, якості експлуатаційна надійність багатьох машин, обладнання і механізмів; недовговічність багатьох агрегатів та вузлів; непристосованість засобів механізації до технічного обслуговування, діагностування й ремонту.

Із 70 найменувань спеціальних машин, які замовили господарства Кримської області в 1970 р., повністю задоволена потреба по 23 найменуваннях машин, по 24 найменуваннях – в межах 70–80 % до заявленої потреби [222, 20].

У 1972 р. планувалося комплексно механізувати 633 ферми ВРХ, 156 свиноферм, 144 птахоферм. На кінець 1972 р. стало зрозумілим, що черговий план комплексної механізації тваринництва в УРСР знову не виконаний (таб. Б.6).

На 1 січня 1982 р. найгірше було механізовано роздачу кормів: на фермах ВРХ – на 17,6 %, на свинофермах – на 25,2 %, на птахофермах –

44,4 %. Найбільш успішно виконали завдання з комплексної механізації ферм колгоспи Кіровоградської, Волинської, Житомирської областей [247, 46–48].

На 1974 р. в колгоспах і радгоспах УРСР налічувалося 21850 ферм ВРХ, 9032 свиноферм, 5837 птахоферм, з них комплексно-механізовано було ! 3289 ферм ВРХ, 1308 свиноферм, 1160 птахоферм. У 1974 р. водопостачання на фермах ВРХ було механізовано на 92 %, прибирання гною – на 64,8 %, доїння корів – на 77,3 %. На свинофермах водопостачання механізовано на 9,5 %, розкидання кормів – 41,0 %, прибирання гною – 67,9 %. На птахофермах водопостачання в 1974 р. механізовано на 75,3 %, роздачу кормів – на 55,1 %, прибирання посліду – на 55,1 %, збирання яєць – на 65,9 %. Порівняно з 1970 р. рівень комплексної механізації на тваринницьких фермах зріс удвічі [248, 5–6, 34]. У 1974 р. в колгоспах і радгоспах УРСР працювало 46,9 тис. ланок і бригад комплексної механізації.

Протягом 1975–1980 рр. рівень комплексної механізації на тваринницьких фермах із деяких видів робіт падає, про що, зокрема, свідчать дані, наведені в таблиці Б.7. Насамперед це стосується птахоферм.

Крім того, було складним забезпечення сільськогосподарською технікою у птахівництві. Так, у 1975–1976 рр. в колгоспах і радгоспах УРСР знайшли широке застосування автоматизовані однорядні кліткові батареї типу ОБН-1 для утримання курей-несучок. Застосування цих батарей дозволило б механізувати та автоматизувати всі виробничі процеси утримання курей-несучок та значно підвищити продуктивність праці. Але потреба господарств республіки на 1971–1975 рр. склала 2676 комплектів, а виділено за ці роки було лише 355 комплектів [249, 196].

У червні 1965 р. ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про зміцнення і розширення ремонтної бази в колгоспах і радгоспах Української РСР». У ній ставилося завдання: до 1970 р. створити в усіх господарствах республіки власну ремонтну базу для проведення

нескладних ремонтів і технічного огляду, збудувати 5678 ремонтних майстерень, 7420 пунктів технічного огляду, 14025 польових станів тракторних бригад із повним комплексом необхідних будівель і споруд [203, 31].

За 1966 рік у Тернопільській області було збудовано і введено в дію 4 майстерні: Тербовлянську, Кременецьку, Збаразьку і Косівську. З 1 січня 1967 р. перейшли на механізований метод ремонту з поставкою ремфонду 9 ремонтних майстерень. У Хмельницькій області в 1966 р. було проведено реконструкцію 16 майстерень районних об'єднань і відділень «Сільгосптехніки». За цей період було побудовано 34 типових майстерні, обладнано 124 пункти технічного догляду за тракторами. На 1967 р. у колгоспах і радгоспах області налічувалося 420 майстерень, із них обладнаних відповідним технологічним устаткуванням 126 майстерень. [250, 12, 21].

На 1 травня 1968 р. в УРСР налічувалося 441 центральна ремонтна майстерня, 514 пунктів технічного обслуговування, 251 будинок механізатора, 1026 нафтоскладів, 674 складів для зберігання вузлів та агрегатів. За 1968 р. планувалося побудувати 102 майстерні, побудовано 27; 20 пунктів ТО – побудовано 7; 32 будинків механізатора – побудовано 13; 59 нафтоскладів – побудовано 11; 35 складів – побудовано 7 [251, 4].

У 1971 р. планувалося побудувати 581 ремонтну майстерню, введено в дію 449, 1066 пунктів технічного обслуговування – побудовано 657, 576 автогаражів, з них уведено в дію – 402 [252, 28]. Незадовільно проводилося будівництво ремонтних приміщень у колгоспах Полтавської (25 з 60), Запорізької (10 з 25), Київської (10 з 24) областей. У Полтавській, Хмельницькій, Запорізькій, Миколаївській, Київській областях будівництво пунктів технічного обслуговування машин виконано на 10–33 % [253, 5–6].

У квітні 1968 р. на засіданні комісії з сільського господарства Верховної Ради УРСР було обговорено питання про стан і використання

тракторного парку в колгоспах і радгоспу республіки. Комісія відзначила, що в Донецькій і Ворошиловградській областях поряд із високопродуктивним використанням машин траплялися випадки простою їх через організаційні причини та технічні неполадки. Так, у господарствах УРСР на початку 1968 р. підлягало капітальному ремонту 12738 тракторів із 42238 існуючих, 2216 зернових комбайнів із 7430 наявних; поточному ремонту – 21211 тракторів, 3644 зернові комбайни, 3150 кукурудзозбиральні комбайни, 3835 силосозбиральні комбайни, 608 бурякозбиральні комбайни з 764 наявних, 601 картоплекопач із 712 наявних, 2717 зерноочисних машин із 3247 наявних [254, 2–17].

У липні 1970 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню використання техніки в сільському господарстві». У постанові були накреслені заходи щодо організації ремонту і збереження сільськогосподарської техніки, всебічного її використання, підготовки і перепідготовки технічних кадрів, збільшення державних капіталовкладень у розвиток ремонтної бази та системи технічного постачання й обслуговування машин. При Міністерстві сільського господарства УРСР було створено інспекцію держнагляду з аналогічними структурами при сільськогосподарських управліннях по вертикалі вниз. Наприклад, районні ланки цього підрозділу одержали право вказувати керівникам господарств на виявлені порушення техніки безпеки, зберігання, забороняти експлуатувати несправну техніку, позбавляти трактористів прав водіння на термін до одного місяця за порушення правил експлуатації, видавати номерні знаки тощо.

Протягом 1971–1973 рр. у колгоспах УРСР було заплановано побудувати 5140 пунктів технічного обслуговування ферм. Завдання було виконано понад план: побудовано – 5202 пункти [255, 6]. Повністю виконали завдання по будівництву ремонтних майстерень, пунктів технічного обслуговування й автогаражів господарства Кіровоградської і Херсонської областей.

Незадовільно проводилося будівництво ремонтної бази в колгоспах Львівської області, де за 1973 рік із 41 ремонтної бази введено в дію лише 12, у Полтавській області з 55 запланованих побудувати введено в дію лише 20, а в Запорізькій – лише 4 з 23 запланованих. На будівництво і реконструкцію ремонтних підприємств витрачено централізованих капіталовкладень на суму 15,3 млн. крб., станцій технічного обслуговування – 5,9 млн. крб. Станом на 1. 01. 1974 р. з наявних 980 ремонтних майстерень спеціалізовано 510, на ремонті тракторів – 261, зернозбиральних комбайнів – 56, спеціальних комбайнів – 80, двигунів – 27, машин і обладнання тваринницьких ферм – 24. У 1973 р. було додатково створено 38 спеціалізованих майстерень, з них 27 спеціалізувалися на ремонті збиральної техніки і 5 – на ремонті причепів і гноєрозкидачів [256, 19, 73, 75].

За 1971–1974 роки у складі тракторних бригад створено 11909 постійних спеціалізованих ланок майстрів наладчиків, що складало 93 % до загальної кількості бригад. За цей час 5,5 тис. майстрів-наладчиків підвищили (з відривом від виробництва) свою кваліфікацію [257, 55–56].

На 1983 рік колгоспи і радгоспи типовими майстернями були забезпечені лише на 68 %, автогаражами – на 55 %, пунктами технічного обслуговування – на 19 %. Це пояснюється, по-перше, обмеженим фінансуванням цього напрямку; по-друге, недостатнім забезпеченням господарств відповідним обладнанням, верстатами та іншими фондами. При зміцненні бази для ремонту, технічного обслуговування і зберігання машин не було передбачено централізоване планування, фінансування, проектування й будівництво об'єктів забезпечення господарств підрядними організаціями, не було відповідності між обсягами і виділеними коштами на будівництво, темпи створення баз не відповідали збільшенню парку машин.

На середину 1980-х років в УРСР тільки кожне друге господарство мало закрите приміщення або навіси, які забезпечували правильне

зберігання техніки. Унаслідок низької якості запасних частин, недотримання періодичності технічного обслуговування і технології ремонту, а також порушення умов експлуатації техніки за період від 1976 р. до 1980 р. у колгоспах і радгоспах республіки щороку проходили капітальний ремонт близько 24 % тракторів та понад 27 % зернозбиральних комбайнів від загальної кількості замість 15–17 %, передбачених нормативними актами. Витрати коштів на технічне обслуговування загалом за рік на весь парк тракторів колгоспів республіки перевищували нормативні більш як на 12 млн. крб. [258, 25].

За період з 1970 по 1980 р. забезпеченість колгоспів типовими майстернями зросла на 35 %, пунктами технічного обслуговування машинно-тракторного парку – лише на 8 %. Усе це зумовило зменшення технічної готовності засобів механізації, прискорювало їх фізичне зношення, скорочувало строки експлуатації, вимагало додаткових витрат, пов'язаних із необхідністю проведення повторних та передчасних ремонтів. Лише у 1980 р. на ремонти і технічне обслуговування тракторів, комбайнів і сільськогосподарських машин у колгоспах було витрачено 470,5 млн. крб., або 25 % вартості механізованих робіт.

Технічне обслуговування машинно-тракторного парку проводилося як силами самих господарств, так і за участю Держкомсільгосптехніки. Обслуговування машинно-тракторного парку господарств силами штатних інженерів-технологів Держкомсільгосптехніки практично себе не виправдовувало, бо рівень використання техніки в таких господарствах у більшості випадках не підвищувався. Інженери-технологи не несли відповідальності за технічний стан машин у господарствах, вони були матеріально не зацікавленими в кінцевих результатах господарювання. Практично їх функції зводилися до постачання господарствам деяких запасних частин, тоді як цю роботу повинна виконувати служба постачання районних відділень Держкомсільгосптехніки [259, 28–29].

На середину 80-х років XX ст. не було освоєно виробництво машин, необхідних для завершення комплексної механізації сільськогосподарського виробництва, і замість закінченої системи машин село отримувало лише окремі її фрагменти. Розриви в механізації виробничих процесів знижували ефективність використання машинного парку.

Якість, надійність та довговічність машин, що надходили в сільське господарство, були часто незадовільними, їхні конструкції – застарілі. Недостатньо висока якість збору механізмів вимагала від споживачів перед тим, як пустити техніку у виробництво, доводити її до робочого стану своїми силами в непристосованих для цього умовах, при відсутності відповідних спеціалістів. У результаті потенціал нових машин використовувався неповністю, часто нове обладнання простоювало роками і ставало непридатним до експлуатації.

3. Електрифікація, меліорація та хімізація, як основні напрями зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва

У серпні ЦК КПРС і МР СРСР, а в грудні 1966 р. ЦК КПУ і РМ УРСР прийняли постанову «Про електрифікацію сільського господарства в 1966–1970 рр. Передбачалося до 1970 р довести споживання господарствами електроенергії з державних джерел до 80–90 %, електрифікувати всі житлові будинки на селі. Утричі мало бути збільшене загальне споживання селом електроенергії. Для контролю за розв'язанням цих завдань при Мінсільгоспі республіки створювалися спецуправління по застосуванню електроенергії з органами на місцях, підпорядкованими по вертикалі.

У 1960 році УРСР було витрачено 2,13 млрд. кВт-год., 1965 р. – уже 4,5, а в 1970 р. – 7,9 млрд. кВт-год. На початку 1971 р. в колгоспах і радгоспах республіки працювало понад 1 млн. двигунів (у 2,5 р. більше, ніж на кінець 1965 р.). Однак загалом в УРСР споживання електроенергії

зростало повільнішими темпами. На 1969 рік УРСР посідала 6-те місце серед інших союзних республік за рівнем споживання електроенергії в громадському господарстві колгоспів у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь [260, 2–3].

У 1970 р. ще в 108 колгоспах (2 %), 18 радгоспах електроенергія не використовувалася зовсім. Значна частина господарств не в змозі була самостійно розв'язати проблему підключення до державних джерел електроенергії і продовжували використовувати власні. В Україні таких залишалося 583 колгоспи, або 6,4 % від загальної їх кількості [215, 264].

Негаразди у справі електрифікації негативно позначилися на загальному рівні споживання електроенергії. Незалежно від того, що протягом другої половини 60-х рр. зросло її споживання колгоспами і радгоспами на 1815 млн. кВт-год. і доведено до 4977 млн. кВт-год., рівень споживання залишався далеким від необхідного. На 1 га орної землі використовувалося 80–120 кВт-год., тоді як виробнича необхідність становила 200 кВт-год. На виробничі потреби використовувалося 85 % електричної енергії, що надходила, і лише 10–15 % її застосовувалося в соціальній сфері [261, 80]. Так, лише на 8,5 % було електрифіковано роздачу кормів, видалення гною – на 38,8 %, доїння корів – на 42 %. На молочно-тваринницьких фермах Черкаської області в 1968 р. роздача кормів була електрифікована лише на 1,5 %, прибирання гною – на 23,4 %, доїння корів – на 30,6 % [262, 22]. Подібний стан справ був і в ряді інших областей республіки.

Повільно розвивався процес застосування в матеріальному виробництві електродвигунів. У колгоспах і радгоспах у 1970 р. їх кількість становила 1055 тис. У середньому на одне господарство припадало 98 таких двигунів [261, 80]. Хоча в 1969 р. в колгоспах діяло 550 тис. електродвигунів, на одне господарство їх припадало 58 [263, 2].

У 1971 р. для потреб сільського господарства УРСР побудовано і введено в дію більш ніж півсотні районних підстанцій на 22750 км ліній електропередач усіх напруг [264, 1].

За 1968–1969 рр. обсяги виробництва ліній електропередач на селі зросли в 1,4 раза, споживання електроенергії збільшилося на 31 %. Проте цей рівень не відповідав вимогам часу. Постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 8 грудня 1966 р. № 899 передбачалося протягом 1966–1970 рр. збудувати і ввести в дію 306 тис. км сільських електромереж. За 1966–1969 рр. збудовано було лише 137 тис. км. Завдання по електрифікації з року в рік не виконувалися в повному обсязі. Особливо незадовільний стан з електрифікацією був в Івано-Франківській області (140 населених пунктів повністю не електрифіковані). У Кримській, Харківській, Чернівецькій, Запорізькій, Хмельницькій областях річний план електрифікації житлових будинків колгоспників виконано на 40–70 % [265, 48–49].

Застосування електродвигунів стримувала і недостатня забезпеченість державою потреб сільського господарства достатньою кількістю кабельної продукції, трансформаторами, електролампами та ізоляційною стрічкою тощо. У занедбаному стані знаходилися лінії електропередач. У 1970 р. з 1740,1 км високовольтних ліній колгоспів у задовільному стані перебувало лише 543,4 км (31,2 %). Вимагали ремонту 194,4 км, реконструкції – 370,4 км, в аварійному стані перебували 631,9 км (36,3 % електроліній) [266, 134].

У багатьох господарствах виробничі приміщення, до яких підводився електричний струм, були не пристосовані до його використання. У 1969 р. в 21,7 % їх кабель знаходився в аварійному стані. Нормам техніки безпеки не відповідала 20 % тваринницьких приміщень, що викликало постійну загрозу враження працівників та худоби струмом.

Мали місце хронічні перебої з постачанням електроенергії господарствам. У 1968 р. в Чернівецькій області було 1216 непланових відключень електропостачання, у Львівській – 120 аварійних відключень,

Чернігівській – 491 непланових, Житомирській – 198, Івано-Франківській – 48 непланових, Черкаській – 98 аварійних відключень [265, 1–2]. У 1969 р. відбулося 46238 відключень колгоспів від джерел споживання, з яких 26588 – планових, 8361 – непланових, 4239 – аварійних, 3123 – викликаних стихійними лихами. Колгоспи Чернігівщини 1011 разів були відключені від джерел електропостачання, з них лише 520 разів планово. При цьому господарства недоотримали 1751, 2 тис. кВт-год. електроенергії.

Часто відключення колгоспів від електромереж було спричинено стихійними лихами. Так, 5–7 січня 1966 р. пройшли великі снігопади із сильним вітром. У результаті було порушено енергопостачання 876 колгоспів і 129 радгоспів [267, 68–69]. Подібні випадки мали місце майже кожного року. Віддалені колгоспи змушені були чекати налагодження електромереж декілька місяців.

Усе це негативно позначалося на наслідках господарювання, сільське господарство терпіло великі збитки, порушувалися технологічні процеси, падала продуктивність, зокрема корів, у яких порушувався режим доїння.

Хоча загалом були і певні зрушення. Відбувалося нарощення енергетичних потужностей сільського господарства. У 1970 р. вони становили 57,5 млн. кінських сил. До 98 % зросла питома вага механічних і електричних двигунів. Водночас зменшилося до 11,2 % питома вага застосування у виробничих процесах сільського господарства робочої худоби. На 1968 р. було електрифіковано виробничі процеси в 132 фермах ВРХ, 3 свинофермах, 1 птахофермі колгоспів та в 102 корівниках, 3 свинарниках-відгодівельниках, 1 пташнику радгоспів УРСР [268, 1–2]. Але майже при повній відсутності малої механізації доводилося нерационально використовувати потужну техніку, наприклад на транспортування незначних вантажів, де міг бути успішно застосований гужовий транспорт.

Роль електродвигуна як технічно надійного, економічно дешевого й продуктивного засобу технічної модернізації залишалася низькою, незважаючи на те, що протягом 70–80-х років XX століття споживання

електроенергії колгоспами і радгоспами зросло у 2,9 раза, 67 % з яких витрачалося на виробничі процеси. Утрое було збільшено надходження в сільське господарство електродвигунів, настільки ж зросла їх потужність. На господарство в середньому припадало 303 двигуни. Це безумовно було певним досягненням, однак енергоозброєність сільського господарства зростала темпами, які не відповідали світовим показникам.

Державне лімітування споживання електроенергії в сільському господарстві суттєво перешкоджало її широкому впровадженню у виробничі процеси в колгоспах і радгоспах. До цього додавався і такий фактор, як технічна недосконалість сільських електромереж. Матеріальна база підприємств районних електромереж знаходилась у жалюгідному стані. Вони не мали достатніх матеріальних ресурсів, аби вчасно усувати неполадки; їм не вистачало кабельно-провідникової продукції, дерев'яних і залізобетонних опор, обладнання для трансформації підстанції. Так, в Івано-Франківській області з 349 одиниць автотехніки, якими користувалися відповідні підрозділи, лише 17 % мали термін експлуатації до п'яти років. Підрозділи, які обслуговували сільські електромережі, одержували бензину лише 40 % від необхідних обсягів [269, 3–4].

Ще одним напрямком зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства була меліорація. У 60–80-ті роки ХХ століття керівництво аграрним сектором УРСР надзвичайно активно намагалось використати меліорацію для інтенсифікації сільського господарства.

У червні 1966 р. відбувся Пленум ЦК КПУ, який розглянув питання «Про заходи щодо виконання постанови травневого пленуму ЦК КПРС «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і стійких врожаїв зернових і сільськогосподарських культур». Перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко на Пленумі зазначив, що в Україні налічується 10,6 млн. га кислих і 1,1 млн. га засолених ґрунтів. За 5 років було проведено вапнування кислих ґрунтів на площі

близько 2 млн. га, а гіпсування солонців – на площі менше 150 тис. га [270, 1].

На Пленумі було прийнято рішення: за п'ять років побудувати в Україні зрошувальні системи на площі 650 тис. га і довести їх до 1,2 млн. га; осушення земель провести на площі 700 тис. га. Для цього було передбачено виконати 2 млрд. кубометрів земляних робіт, виготовити й укласти близько 6 млн. кубометрів бетону й залізобетону. Загальна сума асигнувань, виділених на розвиток меліорації, мала становити понад 2 млрд. крб. [271, 242]. Це приблизно стільки, скільки було вкладено державою в сільське господарство УРСР протягом 1958–1966 рр.

Протягом 1965–1970 рр. площі зрошуваних земель розширилися на 420 тис. га. і становили 923 тис. га, а осушених – на 222 тис. га і досягли 1594 тис. га [272, 2].

Ефективність капітальних вкладень у водогосподарське будівництво повинна залежати від раціонального використання меліоративних земель. Вона має визначатися виходом сільськогосподарської продукції з одиниці площі, приростом урожаю, прибутками в розрахунку на гектар та на карбованець витрат. Проектні, конструкторські та науково-дослідні організації намагалися розробляти більш досконалі проекти зрошувальних обводнювальних систем з автоматизацією водорозділу та високопродуктивними засобами техніки поливу [73, 142].

Незадовільно відбувалося лагодження меліоративної техніки, правильний ремонт дощувальних машин і установок, канавокопачів у господарствах Донецької, Дніпропетровської областей [273, 2].

Низький рівень інженерно-технічних розробок під час спорудження меліоративних систем, недосконала організація їх експлуатації, меліоративне використання води призвели до того, що кожний п'ятий гектар зрошувальних земель перебував у незадовільному стані. Протягом 1966–1985 рр. було списано з експлуатації 213 тис. га меліоративних угідь. Основні зусилля владних структур спрямовувалися на пошук нових

територій на зрошення. На все це витрачалися, без належної віддачі, значні матеріальні і фінансові ресурси. У 1966 р. на будівництво зрошувальних систем було витрачено 41 млн. 620 тис. крб., а вже у 1970 р. ця сума збільшилась удвічі і сягнула 77 млн. 540 тис. крб. [274, 96].

Через недосконалість іригаційних систем дуже високим був рівень витрачання води. Істотно був порушений водяний режим, особливо поблизу Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ. У 1982 р. в 19 областях України виявилися підтопленими 250 міст, 1840 сіл, близько 138 тис. будинків, 578 тис. га орних земель. Серед причин, що призвели до такого стану, слід назвати постійне збільшення протягом 70-х – першої половини 80-х рр. кількості водосховищ, ставків і каналів. Якщо в 1971 р. в Україні налічувалося 412 водосховищ і 20450 ставків, то на 1982 р. їх вже було відповідно 746 та 23130. Таке різке збільшення було пов'язане з прийнятою урядом у листопаді 1969 р. постановою «Про додаткові заходи по зрошенню земель за рахунок використання місцевих джерел води із застосуванням іригаційного обладнання» [131, 33]. Однак майже всі водосховища, ставки і канали не забезпечували протифільтраційним захистом. Значна частина зрошувальних систем працювала без дренажної мережі.

У 1965 р. колгоспи і радгоспи УРСР посіяли на зрошувальних землях 34,9 тис. га озимої пшениці. На значній площі посіви були проведені з вологою зарядкою [275, 105].

У 1970 р. для розширення площі зрошувальних земель на місцевих вододжерелах колгоспам УРСР було виділено 120 комплектів пересувного іригаційного обладнання. Для забезпечення розширення площі механізованого поливу сільськогосподарських культур було виділено 616 далекоструменевих дощувальних машин та 537 двоконсольних агрегатів ДДА-100 М [276, 6–7].

На 1972 р. в УРСР налічувалося понад 4 млн. га боліт, заболочених та перезволожених земель. У дев'яти західних та поліських областях вони

займали 17–60 % усіх сільськогосподарських угідь. На водогосподарське будівництво за рік у зоні осушення було використано 255 млн. крб. У дев'ятій п'ятирічці на меліоративні роботи планувалося використати 466 млн. крб. державних капіталовкладень [277, 87, 93].

Протягом 1966–1982 рр. в Українській РСР значно збільшилися площі меліорованих земель (таб. В.1). За 1966–1968 рр. за рахунок коштів держави і колгоспів були проведені меліоративні роботи на площі 1337 тис. га. За 1976 р. народногосподарським планом було передбачено ввести в дію 139,1 тис. га осушених земель, фактично було введено 112,3 тис. га (81 %), з них за рахунок державних коштів – 135 тис. крб. (109,7 тис. га (81 %)) і коштів колгоспів – 4,1 тис. крб. (2,6 тис. га (6,3 %)). Річний план будівництва зрошувальних систем у колгоспах у 1976 р. було виконано лише на 63 %, на низькому рівні його виконано в Тернопільській (14 %) і Львівській областях (61 %). Жодного гектара осушених земель не було введено в Івано-Франківській, Одеській, Чернівецькій областях [278, 4–5].

Велику роль у підвищенні продуктивності праці мала відігравати меліорація, але на шляху її здійснення став ряд недоліків: нестача землерийної техніки, недостатня потужність виробничої бази водогосподарського будівництва, незабезпеченість робітниками та інженерно-технічними працівниками тощо.

У листопаді 1984 р. на пленумі ЦК КПУ, який був присвячений виключно питанню меліорації та завданням її розвитку на період до 2000 р., зазначалося, що з часу червневого (1966 р.) пленуму у водогосподарське будівництво вкладено 8,7 млрд. крб. На той час Міністерство меліорації перетворилося на громіздку господарську структуру, яка діяла на засадах планово-централізованого управління, практично ігноруючи питання кінцевої економічної доцільності своїх дій. Провідне місце в роботі цієї структури займало будівництво магістральних і розподільчих каналів, яке забезпечувалося за рахунок бюджетного фінансування.

Колгоспи і радгоспи зобов'язані були утримувати в належному стані зрошувальні споруди та мережі, забезпечувати полив зрошувальних систем. Вольовими методами їм доводилися плани виробництва сільгосппродукції на зрошуваних і осушуваних землях, що змушувало їх «нарощувати» обсяги меліоративних робіт, часто навіть там, де їх проводити було недоцільно.

Через гонитву за обсягами дорогих земляних та бетонних робіт Мінводгосп був незацікавлений у створенні оптимальних за розмірами зрошувальних систем для того, щоб мати змогу застосовувати вибіркове зрошування, компенсуючи недостачу вологи в засушливий період. Перевага надавалася постійному зрошенню, що мало негативні економічні наслідки.

Щорічно через несправність зрошувальних мереж не використовувалося близько 6 тис. га зрошуваних і 3 тис. га осушених угідь [279, 29].

Ще на початку 1960-х років керівництво УРСР хімізацію розглядало як панацею, яка швидко забезпечить значне підвищення врожайності в рільництві і технологічно суттєво спростить сам процес виробництва в землеробстві. «Сільгоспхімія», маючи широкі виробничі функції, на практиці зводила їх до продажу та доставки добрив господарствам. У період, що досліджується, розповсюдженим було неправильне застосування цін, завищення розцінок на хімічну продукцію.

Завдання, спрямовані на забезпечення колгоспів і радгоспів спецтехнікою, приміщеннями для зберігання хімпрепаратів, із року в рік не виконувалися. Низькою залишалася якість цілого ряду добрив, які вироблялися. Сільськогосподарське виробництво не могло домогтися внесення їх у такій кількості, щоб досягти оптимальних умов нарощення врожайності зернових та технічних культур. Часто, через відсутність виробничих приміщень та резервуарів, міндобрива зберігалися просто неба. Не вистачало технічних засобів для їх пропорційного внесення, а

наявна техніка і механізми були недосконалими, умови роботи на них не відповідали санітарним нормам. При внесенні мінеральних добрив застосовувалась авіація, що зумовлювало попадання їх у водойми, часто – зі шкодою здоров'ю людей.

Щороку зростало виробництво мінеральних добрив та інших хімічних речовин, однак їх структура залишалася не збалансованою, особливо не вистачало фосфорних добрив. Через брак гербіцидів господарства не могли вести ефективну боротьбу з бур'янами та шкідниками. У 1965–1967 рр. хімічний обробіток бур'янів було проведено лише на 15,4–31 % площ. Не приділялося належної уваги нагромадженню і внесенню в ґрунт органічних добрив, недостатньо використовувався торф, запаси в Україні якого були величезними. Мало виготовлялося компостів, а державна лінія на організацію в кожному господарстві фабрики залишалася на рівні лозунгів [131, 104–105]. При цьому велика кількість добрив експортувалась у тодішні соціалістичні країни.

Обсяги виробництва мінеральних добрив зростали значно швидше врожайності сільськогосподарських культур. Лише у 1966 р. сільському господарстві УРСР було поставлено 5,4 млн. т. мінеральних добрив [280, 1], в 1974 р. – 13,8 млн. т. [281, 1], в 1980 р. – 16 млн. т. [282, 2].

На початок 60-х років внесення мінеральних добрив на гектар ріллі становило всього 4 кг діючої речовини [283, 6]. На середину 1980-х років цей показник становив уже 205 кг. Проте внесення їх завжди залишалось украй нерівномірним, пріоритетне значення надавалось озимій пшениці та кукурудзі на зерно. До кінця 11-ї п'ятирічки планувалося довести виробництво органічних добрив до 300 млн. т., або по 9,3 т. на 1 га орної землі [284, 2].

Про темпи зростання обсягів надходження до колгоспів та радгоспів мінеральних добрив свідчать дані таблиці В.2. Аналіз цих матеріалів показує досить суттєві темпи нарощення потужностей виробництва мінеральних добрив у вказаний період.

Незважаючи на величезні капіталовкладення в розвиток хімічної промисловості і значні обсяги поставок їх на село, використання їх загалом носило безсистемний характер. Науково обґрунтовані строки й обсяги внесення грубо порушувалися. Часто добрива постачалися господарствам не вчасно, не комплексно і не в достатній кількості. Так, у 1967 р. Рада Міністрів УРСР подала заявку про необхідність використання міндобрив, виробленими підприємствами республіки понад план. Промисловість УРСР у 1967 р. виробила понад план 263,6 тис. т. міндобрив. Проте Союзглавхім видав наряд на додаткову поставку республіці замість 263,6 тис. т. лише 138,9 тис. т. [250, 4].

Траплялися випадки з поставкою міндобрив у недостатній кількості навіть для тих господарств, які зазнали стихійних лих і де були пошкоджені посіви. У 1980 р. в семи областях УРСР загинуло 300 тис. і було пошкоджено 1370 тис. га сільгоспкультур. При потребі 300 тис. т. добрив для їх порятунку було виділено лише 62, 6 тис. т. [285, 96].

За 1965–1967 рр. зросло застосування органічних добрив. Вапнування було проведено на площі 3018 тис. га, гіпсування солонцевих ґрунтів – 49,8 тис. га. За цей період в УРСР було створено 25 зональних агрохімлабораторій. У 1966 р. Міністерство сільського господарства на осушені землі міндобрив цільовим призначенням не виділило. У 1967 р. колгоспам і радгоспам виділено 280, 8 тис. т. міндобрив цільовим призначенням для використання на осушених землях, у 1968 р. – 313,4 тис. т. У 1967 р. необхідно було поставити міндобрив 12175,8 тис. т. умовних стандартів. Однак фондами було виділено лише 6438,8 тис. т., або 52,9 % від заявленої кількості [286, 27, 61].

Справжнім лихом була нестача складів. У грудні 1965 р. Міністерством УРСР у колгоспах Полтавської, Київської, Вінницької, Хмельницької і Чернігівської областей була проведена перевірка стану заводу і зберігання мінеральних добрив і засобів захисту рослин. Під час перевірки було виявлено, що в деяких господарствах міндобрива

знаходяться під відкритим небом, у багатьох приміщеннях несправні покрівлі, незадовільно проводиться облік добрив. Не виконуються плани з будівництва пристанційних складських приміщень для добрив, особливо в Полтавській області. Добрива, які прибувають на залізничні станції, розвантажуються на відкриті непідготовлені площадки. У Вінницькій області не вистачає місткостей для зберігання аміачної води, рідкі азотні добрива зберігаються в герметично не закритих місткостях [287, 2–5].

На багатьох станціях Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей вивантаження міндобрив проводилося на розвантажувальних площадках та складах загального призначення. У 1971 р. органи МВС України провели перевірку 850 залізничних станцій і виявили, що в кожній з них міндобрива розвантажувалися на відкриті необладнані майданчики, допускалося їх змішування [288, 93].

У 1971–1972 рр. в УРСР було введено в дію складів місткістю 32 тис. т. при плані 33 тис. тонн. На 1973 р. заплановано було ввести в дію 27 тис. т. місткостей замість 50 тис. т., передбачених п'ятирічним планом. Це пояснювалося зменшенням передбачених п'ятирічним планом капіталовкладень на 17 млн. крб. Забезпеченість складських приміщень у 1973 р. становила 51,4 % від потреби [289, 68, 75]. Як видно з даних таблиці В.3, у 1976–1979 рр. плани з будівництва складів усе ще не виконувалися.

Головним недоліком господарських пунктів хімізації була традиційна багатоперевалочна технологія використання добрив, при якій втрати на перевантажуючих операціях приблизно становили 10 і більше відсотків [290, 3].

На початку 1970-х років в УРСР лише 6 % добрив були складними. Радянське керівництво, дбаючи про зовнішні показники, продовжувало застосовувати віджилі методи.

У самих господарствах теж непродуктивно функціонувала система застосування добрив. Значна їх кількість вносилася поверхневим

способом. Темпи будівництва спеціальних складів залишалися низькими. Стрімке нарощення поставок міндобрив розпочалось із 1966 р. Через 10 років господарствам не вистачало 31 % необхідних приміщень. Але навіть у 1980 р. потреба в складських приміщеннях для зберігання міндобрив була ще значною (таб. В.4). Наявні ж склади використовувалися не за призначенням. Уже на початку 1980-х років 27 % складів «Укрсільгоспхімії» не відповідали санітарно-технічним вимогам [291, 113]. Відсутність у господарствах належно обладнаних механізованих сховищ не дозволяла розумно програмувати систему агротехнічних заходів.

Незадовільним був стан зберігання, видачі і використання ядохімікатів у всіх районах Вінницької області. Склади не відповідали санітарним правилам, не були паспортизовані, фактично вони використовувалися не законно. Із 17 складів, побудованих в колгоспах Каліновського району, лише 4 знаходились за 200 метрів від виробничих приміщень і житлових будинків. В колгоспі ім. Леніна с. Нова Гребля – ця відстань дорівнювала 10 метрів. Із 43 складів Крижопільського району 17 було розміщено в непристосованих приміщеннях [292, 50,54].

Технічні засоби внесення добрив не відповідали вимогам. Добрива розкидалися примітивними роторними машинами нерівномірно. Колгоспам майже не постачалася спеціальна автомобільна техніка та належна тара для перевезення рідких добрив, машин, пристосованих для їх внесення. Для перевезення добрив колгоспи використовували переважно звичайні вантажівки, що завдавало шкоди вантажам. У 1970 р. господарства були забезпечені спецтранспортом для перевезення і внесення добрив лише на 25–30 % [288, 33].

На початку 80-х років їх потреби в техніці для внесення твердих міндобрив задовольнялися не більш ніж на 42–47 %, а в засобах захисту рослин – на 28 %. До того ж наявний парк складався з малопродуктивної техніки застарілих конструкцій. Комплекс машин для внесення добрив мав низьку технічну надійність та малий термін служби. На 1973 р.

господарства мали лише 30 тис. причепних розкидачів добрив при потребі 47 тис. Не було достатньої кількості оприскувачів ОП-450, ОМБ-400 [222, 4–6].

Хоча існувало в УРСР ряд машин, які відповідали світовим аналогам. Це штанговий агрегат для рівномірного внесення вапна, причепні малооб'ємні оприскувачі, завантажувачі вертольотів і літаків [293, 9].

Досить часто колгоспи не могли робити закупок зарубіжної техніки і механізмів навіть тоді, коли для цього в них були можливості. Це було спричинене монопольним тиском об'єднань «Сільгоспхімії».

Відсутність вітчизняної сільгосптехніки належної якості та асортименту, низька її продуктивність суттєво позначалися на технологіях внесення мінеральних добрив у ґрунт, що завдавало господарствам значних матеріально-фінансових збитків.

Таким чином, 70-ті роки ХХ століття ознаменувалися початком технологічного етапу НТР, зокрема в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва провідна роль належала науці. Сільське господарство УРСР спиралося на міцну наукову базу, яку становили 159 сільськогосподарських науково-дослідних установ. Працювало понад 8300 науковців. Однак такий науковий потенціал через бюрократизованість використовувався неефективно. Чимало наукових розробок, спрямованих на інтенсифікацію аграрної галузі, через відомчі гальма не вдалося впровадити в сільськогосподарське виробництво.

Водночас у процесі зміцнення та вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства, переведення його на індустріальну основу поглибилася спеціалізація галузі. Виникли самостійні виробництва й галузі в землеробстві та тваринництві.

Не було теоретичного осмислення матеріально-технічного постачання. Значну частину коштів, спрямованих у село для підвищення родючості земель, механізації виробництва, витрачали на будівництво розкішних об'єктів. Через централізований розподіл матеріально-

технічних засобів попит на них не відповідав рівню раціональних потреб господарств. Оскільки формування виробничих фондів колгоспами та радгоспами здійснювалося значною мірою за рахунок держкредиту, який багато хто з них не повертав, господарства були мало зацікавлені в раціональному використанні коштів й у своїх замовленнях на техніку реальні потреби, як правило, перебільшували.

Електрифікація, хімізація, меліорація були оголошені магістральними напрямами в сільському господарстві. Безвідповідальність партійних та відомчих інстанцій, які приймали рішення, та економічна незацікавленість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призвели до тяжких наслідків. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві залишалася ще високою. Основним гальмом у сільському господарстві були встановлені під час колективізації виробничі відносини.

Запорукою успіху в «битві за урожай» у звичній традиції мислення радянського керівництва було максимальне насичення сільського господарства технікою. Однак досягти необхідного рівня якості й ефективності техніки для сільського господарства не вдалося, адже підприємства сільськогосподарського машинобудування, спрямовуючи зусилля найбільш кваліфікованих конструкторів та найякісніші матеріали для потреб військово-промислового комплексу, не дбали про збут сільськогосподарської техніки навіть найгіршої якості. За них це успішно робила держава за допомогою адміністративних важелів.

Колгоспи і радгоспи, не маючи вибору, змушені були брати ту техніку, на яку були виділено фонди, в тому числі незадовільної якості, при цьому вони практично не мали вибору щодо марок машин, оскільки їх набір був дуже звужений. У гонитві за кількісними показниками випуску сільськогосподарської техніки машинобудівні підприємства все більше

віддаляли власні інтереси від потреб сільського господарства, часто просто ігноруючи його технологічні вимоги.

Ні дотації господарствам, ні певні пільги для села, наприклад знижений розмір плати за фонди для радгоспів, пільгові тарифи споживання електроенергії та ін., не могли покрити давніх боргів. У той же час відбувалося подорожчання техніки, запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок середні відпускні ціни на основні види засобів виробництва, що постачалися сільському господарстві, зросли на 35 %, а з окремих видів продукції – у 1,5 раза. При цьому питома вага ручної праці в сільському господарстві на середину 1980-х років сягала більше 70 %. Це призводило до порушення технології вирощування культур, відгодівлі худоби, до великих втрат при виробництві всієї сільськогосподарської продукції. Залишався не відрегульованим увесь комплекс економічних відносин в аграрному секторі.

IV. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТА ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (сер. 1960-х – перша половина 1980-х рр.)

1. Матеріально-культурний рівень сільських трудівників

В умовах панування командно-адміністративної системи негативні явища давалися взнаки і в соціальній сфері. Загальмування темпів зростання економіки в сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відбилося на рівні добробуту народу. І хоча в 1960–1980-х роках спостерігається підвищення заробітної плати трудящих, житлове будівництво, безкоштовна медична допомога, проте життєвий рівень народу загалом залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Низький життєвий рівень десятків мільйонів радянських людей, відсутність ефективних стимулів до праці викликали процеси фізичної та соціальної деградації, разом з якою Україна впритул наблизилася до кризи соціально-економічної системи. Уже в другій половині 1980-х років ця криза набула дуже гострого характеру.

У 1965 році розпочалося будівництво експериментально-показових сіл. Для цього було вибрано 15 населених пунктів в різних областях республіки, на спорудження яких витрачено більш як 55 млн. крб. Нові села мали високий рівень комунального і культурно-побутового обслуговування, раніше був характерний лише міським жителям [196, 118]. У такого роду села держава вкладала величезні кошти не тільки на будівництво житла, але й на культурно-побутові заклади, прокладання шляхів із твердим покриттям, газифікацію, електрифікацію тощо. Водночас багато колгоспів і радгоспів не мали під'їзних шляхів із твердим покриттям до тваринницьких ферм і шляхів, що пов'язували вулиці з центральною садибою колгоспу, районним центром. Більшості господарств держава виділяла на соціальну інфраструктуру села надто

мізерні кошти, а деяким і зовсім не виділяла. Особливо це стосується так званих неперспективних сіл, що були на грані вимирання.

Ряд колгоспів намагався покращувати побутові умови за свої кошти. Так, в декількох районах Вінницької області господарства за власні кошти і з власних будівельних матеріалів вели будівництво торгівельних підприємств споживчої кооперації. Організації облспоживспілки ці роботи не оплачували [294, 16]. У 1978 р. підприємства побутового обслуговування УРСР заборгували колгоспам 1,1 млн. крб. У ряді колгоспів кошти використовувалися насамперед на будівництво доріг районного й обласного значення. На 01.10.1978 р. сума таких коштів складала 24,8 млн. крб. [208, 5].

Експериментально-показове будівництво призвело до того, що невелика група сіл перетворилася в селища міського типу, які слугували для проведення семінарів, нарад, конференцій, екскурсій від районного до всесоюзного рівня. Вони часто приймали іноземні делегації для ознайомлення з роботою господарств.

У вересні 1968 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про впорядкування будівництва на селі» для поступового перетворення населених пунктів в облаштовані селища з добрими житловими та культурно-побутовими умовами, які б задовольнили запити сільського населення, планувалося призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру сіл, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку.

У 1978 році Держбуд УРСР визначив можливість подальшого розвитку 18,8 тис. сіл, або близько 63 % від загального числа, як перспективних. Розвитку решти сіл, по суті, не приділялося ніякої уваги. В них нічого не будувалося, закривалися школи, клуби, підприємства торгівлі, побуту, медичне обслуговування було на найнижчому рівні. І як результат – ці села швидко «старіли», працездатна частина жителів

переїжджала в міста. Це у свою чергу збільшувало дефіцит трудових ресурсів, призводило до великих витрат колгоспів та радгоспів. На квітневому Пленумі ЦК Компартії України, який відбувся в 1979 році, було визнано помилковим підхід до поділу на перспективні й неперспективні [295, 178–179].

У другій половині 1960-х років дещо поживалося житлове будівництво на селі, проте, в основному, колгоспники будували собі будинки за власні кошти і своїми власними силами. Тільки в деяких селах з'являлися житлові будинки, збудовані на кошти колгоспів. Вони переважно були призначені для голів колгоспів та інших керівників правління. Спад житлового будівництва виопуклився у 1966–1970 рр. Обмеженість коштів у колгоспників, труднощі з будівельними матеріалами стримували спорудження житла. Кошти, виділені на будівництво житла, були не лише мізерними, але й часто використовувалися не за призначенням. Факти неправильного використання колгоспних коштів мали місце в господарствах Житомирської, Закарпатської, Миколаївської, Хмельницької, Кримської областей [94, 265–266]. За чотири роки десятиї п'ятирічки в УРСР було збудовано 73 млн. 720 тис. м² житла, в тому числі колгоспами – на суму 10 млн. 24 тис. м² [296, 2].

Більшість сімей проживали в дерев'яних та збірно-щитових будинках, які були вогнебезпечними. Майже половина осель, в яких мешкали колгоспники була вкрита соломою та очеретом. Приблизно 0,52 % сімей, які проживали в сільській місцевості, для опалення своїх будинків користувалися газом, 98 % хат не мали каналізації, зовсім відсутнє гаряче водопостачання. На кінець 1980-х років лише 1260 сільських населених пунктів (переважно райцентри) мали водогін, 213 каналізацію. Не більше 2 % сіл республіки були підключені до централізованої мережі.

Протягом 60-х – першої половини 80-х років XX ст. певні зміни відбулися в електрифікації села. До кінця 1960-х років в УРСР у виробничих цілях електроенергією користувалися практично всі колгоспи і

радгоспи. Що стосується використання електроенергії в побуті, то справа тут була далекою до бажаного. Так, у 1965 р. в колгоспи і радгоспи УРСР усього надійшло електроенергії 3307 млн. кВт-год., у 1970 р. – 5201 млн. кВт-год. Усього господарствами було використано: в 1965 р. – 2361 млн кВт-год., у 1970 р. – 4592 млн. кВт-год. На виробничі цілі – відповідно 2106 млн. кВт-год. та 4212 млн. кВт-год., на освітлення культурно-побутових будівель у 1965 р. – 245 млн. кВт-год., у 1970 р. – 380 млн. кВт-год. [260, 50].

У 1968 році сільське населення 11 радгоспів та 34 колгоспів узагалі не було електрифіковано, у 9 % колгоспів і 4,3 % радгоспів менше половини житлових будинків мали електричну енергію, 60 % колгоспів і 21,5 % радгоспів – від 50 % до 96 % житлових будинків було електрифіковано і лише в 30 % колгоспів і 73 радгоспів усі житлові будинки колгоспників і робітників мали електричні освітлення. Близько 1 млн. сімей, які проживали в сільській місцевості, взагалі не користувались електроенергією [95, 187].

На комунально-побутове і житлове освітлення на селі витрачалося в 2,5 рази менше електроенергії, ніж у місті. У результаті забезпеченість сільського населення електропобутовими машинами й приладами залишалася недостатньою. У 1968 р. із загальної кількості жителів села користувалися холодильниками 5 %, телевізорами – 25 %, пральними машинами – 16 %, електропрасками – 95 %.

У 1965 році на селі нараховувалося 492 тис. радіотрансляційних точок, у 1970 р. – 9278 тис. Але п'ята частина сільських хат залишалася без них. На середину 1970-х років чисельність радіотрансляційних точок було доведено до 11012, у 1982 р. – до 13166 тис. одиниць. На початку 1980-х років у селах республіки нараховувалося 674 тис. хат, не підключених до радіотрансляційної мережі. У 1970 році практично було завершено телефонізацію колгоспів і сільських рад, до сільської телефонної мережі було підключено 200 тис. телефонних апаратів, у 1985 р. – 743 тис.

Надто низьким був рівень газифікації сільських будинків. Якщо у 1970 р. було газифіковано 4029 тис. квартир, у 1985 р. – 8840 тис., то на селі відповідно 854 та 4524 тис. хат, до того ж переважно скрапленим газом. Якщо одиночна протяжність вуличних газових мереж у містах у 1970 році складала 12,8 тис. км., у 1985 р. – 31,5 тис. км., то на селі відповідно 0,4 та 8,8 тис. км. [95, 188–190]. На середину 1980-х років за рівнем електрифікації, радіофікації та телефонізації село значно поступалося місту.

У період, взятий до розгляду, мережа закладів культури на селі функціонувала за рахунок стаціонарних громадських, пересувних клубів, бібліотек, музеїв, кіноустановок.

У період середини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. збільшувалася кількість бібліотек. В УРСР у 1982 р. їх нараховувалося 26097, у тому числі 19065 – на селі. Однак матеріальна база бібліотек була слабкою, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури; соціально-політична ж вибиралась одноманітно і тенденційно (близько 30 % книжкових фондів займали твори класиків марксизму-ленінізму); з кожним роком у бібліотеках збільшувалася кількість літератури, яку ніхто ніколи не читав; основна частина фондів була російськомовною і лише близько 20 % україномовною. Майже 40 % населення навіть не були записані до бібліотек. У бібліотечній справі характерна була гонитва за формальними показниками, що призводила до приписок. Дані про кількість книговидаць, відвідувань, заходів, а також відомості про бібліотечний фонд змінювалися бібліотекарями.

У системі культурно-масових установ відбувалися так звані якісні перетворення: замість невеликих клубів стали будувати будинки та палаци культури – установи нового типу для сільської місцевості [129, 503–505].

На середину 1980-х років 23 % сільських населених пунктів не мали клубів (або 15 % від загальної кількості в республіці). Завдання будівництва закладів культури в УРСР з року в рік не виконувалися. Так, у

1970 р. планувалося побудувати 701 клуб та будинків культури, 553 дитячих садків та ясел. Відповідно, було збудовано 484 клуби, 393 дитячих садки [216, 7].

У 1985 році 500 клубних закладів культури на селі знаходилися в аварійних приміщеннях. У багатьох клубах не було кімнат для гурткової роботи, музичних інструментів, звукової апаратури. Вони не були забезпечені комфортними меблями, повноцінним обладнанням сцен. Низька якість і дискомфортність багатьох закладів культури знижувала їх роль у розвитку культури селян.

З кожним роком зменшувалася кількість побудованих шкіл. За 1966–1970 рр. було побудовано 3153 шкіл; у 1971–1975 рр. – 1947, у 1976–1980 рр. – 1112, у 1981–1985 рр. – 747. Більше 213 шкільних об'єктів на селі було збудовано до середини 80-х років за рахунок колгоспів. У 1969 р. в Черкаській області працювало 43 школи робітничої молоді, 185 окремих класів робітничої і сільської молоді та 14 міських і міжрайонних заочних шкіл, якими було охоплено 26959 учнів [297, 4].

Нові школи важко було оснащувати. Школи, які будувалися на кошти колгоспів, не отримували фонди на придбання меблів не отримували. А частіше всього шкільне устаткування складали лише парти і класні дошки. Роками спортзали багатьох нових шкіл залишилися без необхідного спортивного обладнання. Для того, щоб забезпечити школи необхідним устаткуванням, у 1974–1980 рр. необхідно було асигнувань в обсязі 264 млн. руб. Виділено було лише 50 млн. крб. (19 %). Забезпеченість шкіл навчальними кабінетами не відповідала належному рівню. У 1985 р. 8 тис. великих сіл не мали стадіонів, а понад 12 тис. сільських населених пунктів – навіть найпростіших спортивних майданчиків.

Не менш гостро стояла проблема закріплення вчительських кадрів на селі. Поряд із житловими, виникали проблеми поліпшення умов життя працівників освіти на селі. Насамперед це стосувалося заробітної плати. У середині 1960-х років заробітна плата вчителів була підвищена на 25 %.

Однак у кінці 1970-х років рівень освітньої зарплатні відставав від середньої зарплати робітників і службовців на 15 %. Школи не мали відповідно навчально-матеріальної бази, в них була велика кількість аварійних, непридатних шкільних приміщень, без електропостачання, каналізації, спортивних залів і майстерень для трудового навчання, з украй бідним оснащенням і устаткуванням та наочними посібниками. Таке скрутне становище було наслідком фінансової політики держави, яка зменшувала витрати на освіту.

Найскладнішою проблемою, пов'язаною із створенням на селі постійно діючих дошкільних закладів, залишалася наявність приміщень, які б дозволили створити для дітей необхідні побутові умови. Досить складною для дошкільних закладів залишалася проблема забезпеченості твердим та м'яким інвентарем, ігровими площадками, гойдалками.

У кінці 70-х – сер. 80-х років проводжувало звучати чимало гучних закликів на різноманітних партійних з'їздах, покликаних створити видимість роботи з перебудови соціально-побутової сфери українського села. Зокрема, у 80-ті роки було продовжено практику проведення резонансних кампаній щодо широкомасштабного впорядкування сіл. Були розроблені широко розрекламовані комплексні програми соціально-економічного перетворення села силами колгоспів та радгоспів, характерною особливістю яких був перерозподіл коштів на користь невиробничого будівництва, насамперед житла, доріг, газифікації, благоустрою сіл із використанням для цього матеріально-технічних і фінансових можливостей колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій.

У прикордонних селах було побудовано ряд шкіл, медпунктів, будинків культури, здійснено електрифікацію і телефонізацію, перекрито шифером більше 500 селянських будинків [298, 6].

Проте для більшості колгоспів республіки такі вкладення в соціальну інфраструктуру залишалися непосильними. У 1980-х роках в УРСР нараховувалося понад 40 % нерентабельних колгоспів, у середині 80-х

років, за даними офіційної статистики, 959 колгоспів республіки перебували на межі банкрутства. У 1980 р. була розроблена комплексна програма соціально-культурного розвитку села в УРСР на 1981–1985 рр. і на перспективу до 1990 р. [299, 48].

У 1982 р. прийнято Продовольчу програму, яка передбачала здійснення комплексного соціально-побутового розвитку села за рахунок збільшення державних капіталовкладень. Але програмні постанови залишилися нереалізованими через кризові явища в економіці. За Продовольчою програмою, в XI п'ятиріччі частка витрат на поліпшення соціальної сфери становила 6,8 млрд. крб. державних капіталовкладень та коштів колгоспів, з них 3 млрд. – на культурно-побутове будівництво на селі [300, 36–39].

Було визнано доцільним, щоб у середньому 15 % потужностей міських будівних комбінатів були направлені для спорудження будинків, шкіл та дошкільних закладів у селі. Радам Міністрів союзних республік також дозволялося направляти на спорудження об'єктів культурно-побутового призначення в економічно-слабких господарствах до 10 % капіталовкладень, які виділялися на будівництво об'єктів невиробничого призначення в містах і промислових центрах. У 1985 р. було створено сільську комунальну службу [301, 23].

У досліджуваний період дещо зросли доходи селян. Якщо в 1982 р. середньомісячна зарплата колгоспника складала 113 крб., то в 1985 р. – 156 крб. Пенсія колгоспника відповідно зросла з 36,6 крб. до 51,3 крб.

Важке матеріально-технічне становище було і в сільській медицині. Як правило, на селі переважили невеликі лікарні, недостатньо обладнані медичною апаратурою, особливо засобами та приладами діагностики. Переважна більшість сільських лікарень розташовувалася у старих, не відремонтованих, малопристосованих і тісних приміщеннях. 49 % сільських фельдшерсько-акушерських пунктів області перебували в аварійних приміщеннях.

У 1965 році з 2241 сільської дільничної лікарні лише 87,3 % було обладнано клініко-діагностичними, 61,1 % – фізично-терапевтичними лабораторіями, 45,6 % – рентгенівськими кабінетами, 2,8 % – електрокардіографами. У 1970 р. 97,3 % лікарень мали фізико-терапевтичні кабінети, 67,8 % – електрокардіографи, 37,8 % – кабінети з переливання крові, 31,3 % – патологоанатомічні відділення [95, 194–197].

Незважаючи на позитивні зрушення у сфері торгівлі, у сільських магазинах та крамницях асортимент товарів залишався надзвичайно збіднілим. Не вистачало найнеобхідніших товарів масового вжитку. Значна частина крамниць і магазинів розміщувалась в непристосованих приміщеннях, іноді – у примітивних сільських хатах.

Запровадження пенсійного забезпечення колгоспників, гарантованої оплати праці в колгоспах у другій половині 60-х років сприяло підвищенню купівельної спроможності сільського населення, попиту на товари. У великих селах почали створювати універсальні магазини з торговою площею, достатньою для організації продажу непродовольчих товарів у широкому асортименті. Типовими проектами передбачалося будівництво універсамів двох видів з торговою площею від 250 до 650 кв.м і від 400 до 2150 кв.м. В останньому передбачалося розгорнути продаж не тільки продовольчих, але й товарів повсякденного вжитку.

Однак ріст торговельної мережі на селі розвивався кволо. У порівнянні з 1965 роком кількість торговельних закладів на селі збільшилася лише у 1980-х роках на 963 одиниці. Причому переважна більшість сільських магазинів продовжувала мати невелику торговельну площу, були недостатньо обладнані підсобними приміщеннями, складами з холодильниками, не могли задовольнити попит мешканців сіл на цілий ряд потрібних йому товарів.

Нерозвинутою на селі залишалася система громадського харчування. У 1970 р. на селі діяло 15,8 тис., у 1980 р. – 17,4 тис., а у 1988 р. – 17,8 тис. закладів громадського харчування. У 1970-х роках було взято курс на

спорудження в кожному сільському районі хлібозаводів або хлібокомбінатів.

Було дещо розширено мережу сільських закладів побуту. У 1966 р. в селах УРСР було відкрито 750 ательє, майстерень, приймальних пунктів. З них на кошти колгоспів – 264. У 1970 р. не було охоплено послугами закладів побуту 12100 сіл республіки, або 37 % від їх загальної кількості. У 1982 р. у 142 колгоспах і радгоспах республіки не було будинків побуту, комплексних приймальних пунктів. 448 підприємств побуту на селі було розміщено в пристосованих, орендованих у приватних осіб приміщеннях. Хоча на всіх тваринницьких комплексах було побудовано душові або сауни [302, 2].

У травні 1966 р. було введено гарантовану оплату праці колгоспників, запроваджено грошову оплату. Нова система давала змогу створити фонд оплати на початку поточного року і використати кошти, що надходили від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції та інших джерел для розрахунків із колгоспниками і спеціалістами. Колгоспам, що не мали достатніх грошових надходжень для забезпечення гарантованої оплати праці, держава виділяла кредити.

У вигляді досліду в 1967 р. було переведено на повний госпрозрахунок 390 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Цим господарствам надавалися: довгострокові кредити на централізовані капіталовкладення виробничого призначення, кредити на спорудження житлових будинків і об'єктів культурно-побутового призначення, кредит для механізації [303, 1].

Активно проводилася робота з переведення колгоспів на гарантовану оплату в усіх областях УРСР. Ще з 1962 р. діяв бригадний госпрозрахунок, що підвищувало особисту зацікавленість механізаторів, відповідальність за техніку та врожай. За чотири роки дії госпрозрахунку середній виробіток на трактор зріс на 124 га, на комбайн – на 150 га. Середньоденний заробіток механізатора дорівнював 6–7 карбованців [304, 2].

У 1969 р. в УРСР на повний госпрозрахунок було переведено 576 радгоспів. Прибутки від реалізації продукції в цих господарствах збільшилися на 61 млн. крб. Великого поширення в цей період у радгоспах набула робота механізованих загонів з акордно-преміальною оплатою праці і беззарядним авансуванням [305, 2].

Оплата праці колгоспників УРСР за 1966–1970 рр. збільшилася на 42 %. Проте загалом вона залишалася низькою. Введення щомісячної гарантованої оплати праці підвищило грошову оплату більшості колгоспників, але натурально їх оплата значно зменшилася.

З 1965 р. вступив у дію закон про пенсії, який гарантував право на одержання пенсії всіма непрацездатними членами артіль. Початковий розмір пенсії колгоспника становив 8 крб. на місяць. Їй до кін. 1970-х років її розмір досяг 24–26 крб. на місяць. Витрати на соціальне забезпечення колгоспників здійснювалися з централізованих фондів, які формулювалися за рахунок державного бюджету і спеціальних відрахувань колгоспів. Частка державних коштів у загальних витратах на пенсійне забезпечення колгоспників у 1970 р. становила 64,5 % проти 46,5 % у 1965 р.

У 1968 р. 28 радгоспів, переведених на повний госпрозрахунок, одержали 14,3 млн. крб. доходу, що на 1,6 млн. крб. більше, ніж у 1966 р. Рівень рентабельності цих господарств зріс із 34,7 % майже до 37 % [306, 2]. Хоча чистий дохід колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Миколаївської областей, після переведення на гарантовану оплату праці, в 1968 році зменшився [307,36-37].

Таким чином, гострота проблеми матеріально-технічної бази села в культурній сфері, необхідність прийняття термінових рішень для кардинальних змін стану справ вимагали нових підходів для соціально-культурного будівництва на селі. У середині 1960-х рр. була зроблена спроба знайти такі шляхи. Здійснюваний курс був розрахований насамперед на використання місцевих економічних і фінансових ресурсів, збільшення асигнувань держави в ході масштабного будівництва. Але у

своїй основі пошук нових підходів не міг суттєво вплинути на стан матеріально-технічної бази закладів культури, оскільки він здійснювався в рамках командно-адміністративної системи і не був позбавлений технократичного мислення, залишкового принципу і половинчастого підходу в прийнятті рішень. Уже на початку 1970-х рр. можливості для широкомасштабного будівництва на селі були вичерпані.

Збільшення капітальних вкладень у соціальну сферу села дало позитивні зміни. Разом із тим, кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури села, не дозволяли подолати хронічне відставання села від міста. Більшість сільських населених пунктів була погано упорядкована, в них не було налагоджено комунальне обслуговування, поставлено на належному рівні медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування. Селянин продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

2. Роль кадрового забезпечення при інтенсифікації сільського господарства

Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і вдосконаленням професійно-кваліфікованої структури масових професій, ростом їх загальної і професійної підготовки. Збільшення виробництва та вдосконалення техніки для сільського господарства вимагало підготовки кваліфікованих кадрів для її експлуатації. Господарства мали велику потребу в майстрах із ремонту і технічного обслуговування тракторів, сільськогосподарських машин, устаткування тваринницьких ферм і комплексів, водіях автомашин. Особливо гострою залишалася потреба колгоспів і радгоспів в інженерах, техніках-механіках, економістах, бухгалтерях, ветеринарах [308, 2].

У першій половині 1960-х років в областях УРСР діяли двохрічні школи підвищення кваліфікації для господарств республіки. Також організовувалися 4-х місячні курси для трактористів, комбайнерів, водіїв [309, 22]. У зв'язку з оснащенням сільського господарства новою, більш складною технікою виникла необхідність у перебудові цієї форми навчання. На це було звернуто увагу в постанові від 10 березня 1966 р. «Про підготовку механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах (СПТУ)». Йшлося про те, що витрати на їхню підготовку, в тому числі виплати стипендій, безкоштовне харчування, обмундирування і спецодяг, починаючи з 1967 р., будуть проводитися за рахунок державного бюджету.

Улітку 1966 р. розгорнулася кампанія набору учнів у сільські профтехучилища України. На селі в школах упродовж другої половини 1960-х років проводилася профорієнтаційна робота, внаслідок якої у сільські профтехучилища України в 1966–1970 рр. було прийнято 313 580 учнів при плані 308 680 чоловік. Якщо в 1965 р. для сільського господарства України СПТУ, а також колгоспи і радгоспи, в яких діяла система курсів, підготували 134 тис. механізаторів, то в 1970 р. – 153 тис. Особливо збільшилася кількість підготовлених трактористів і водіїв автомашин [94, 257].

Проте наявна мережа СПТУ і система курсів не забезпечували повністю кадрами механізаторів колгоспи і радгоспи. На кінець 1970 р. в УРСР 40 % працюючих у сільському господарстві становила молодь. У колгоспах і радгоспах працювало більше півмільйона молодих людей віком до 28 років, серед них – 119 тис. механізаторів, 92 тис. тваринників, 25 тис. спеціалістів сільського господарства.

У 1970 р. кадри масових професій готувались у 200 сільських профтехучилищах. За 1966–1970 рр. ці навчальні заклади підготували 213 тис. трактористів-машиністів та комбайнерів, 47 тис. осіб з різноманітними професіями в галузі тваринництва. На курсах за цей період

було відповідно підготовлено 232 і 7 тис. чол. У 1975 р. підготовку механізаторів у сільських профтехучилищах планувалося довести до 79,7 тис. осіб. Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1971 р. № 334 «О дальнейшем внедрении комплексной механизации производительных процессов в животноводстве и птицеводстве в 1971–1975 годах» було передбачено щорічну підготовку 4,5 тис. і підвищення кваліфікації 26 тис. майстрів машинного доїння корів, 11 тис. механізаторів-тваринників, 3 тис. слюсарів, 5,6 тис. електромонтерів [310, 76].

На селі з'явилися нові професії та спеціальності, чисельність яких 1969 р. загалом перевищувала 100. Серед них близько 50 спеціальностей індустріального типу: тракторист, комбайнер, водій, механік, електромонтер, наладчик машинних агрегатів, майстер машинного доїння, слюсар, токар та ін. Збільшилася кількість спеціалістів тваринництва та землеробства, особливо меліораторів (машиністів насосних станцій, поливальників, машиністів зрошувальних машин тощо).

Незважаючи на те, що кількість механізаторських кадрів щорічно зростала, значна частина їх залишала сільськогосподарське виробництво. Для запобігання відпливу спеціалістів сільського господарства в місто, в основному механізаторів, у колгоспах і радгоспах вимагалось рішуче поліпшення матеріально-побутових умов праці і життя.

У другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. роки вживалися активні заходи по забезпеченню господарств кваліфікованими механізаторами. Цей процес стимулювався партійно-урядовим рішенням 1965 р. «Про підготовку і забезпечення колгоспів і радгоспів Української РСР механізаторськими кадрами». Станом на 1 квітня 1965 р. через різні форми навчання спеціальність механізатора здобували 97,7 тис. чол. Ці кадри готували 186 сільських професійно-технічних училищ механізації сільського господарства. Профтехучилища переважно виконували покладені на них завдання, проте в їх діяльності було чимало недоліків.

Недостатня матеріально-технічна база і короткі терміни навчання не дозволяли ґрунтовно підготувати фахівця з декількох суміжних спеціальностей. Окремі училища навіть не мали землі, так необхідної для навчання механізаторів. Випускники не отримували достатніх знань із питань агрономії, зоотехніки, економіки сільського господарства. Це призводило до значної плинності механізаторських кадрів.

Підготовка спеціалістів здійснювалася досить нерівномірно. Кількість навчальних закладів у областях залишалася різною, а отже, неоднаковою була і насиченість господарств робітниками. На початку 70-х років на кожний колгосп УРСР у середньому припадало 67 механізаторів, на радгосп – 96. Але цього було недостатньо для організації двозмінної роботи під час збирання врожаю. Особливо гострою така проблема була в Полтавській, Харківській, Запорізькій областях [100, 108–109].

Низьким залишався загальний освітній рівень механізаторів. У 1970 р. 47 % з них мали тільки неповну середню освіту. Дехто просто не бажав навчатися далі. Чимало спеціалістів не були зацікавлені в поліпшенні своєї професійної підготовки. У 1967 р. 11 % механізаторів мали перший кваліфікаційний клас, 25 % – другий, 64 % – третій. Доплата за клас була незначною, тому вона й не виступала вагомим стимулом до підвищення кваліфікації робітника.

У 70-ті – першій половині 80-х років ХХ ст. для високопродуктивного використання техніки вимагалось на 40–50 % більше механізаторів, ніж їх було насправді. На початок 70-х років не вистачало 25 тис. таких спеціалістів. У радгоспах проектом плану на 1970 р. був передбачений ріст кількості робітників на 40,85 тис. чол., або на 6,2 %, а також ріст середньої заробітної плати – на 19,2 % [311, 37].

Невдоволення виробничими й побутовими умовами призводило до великої плинності кадрів. Щороку тільки колгоспи залишали 13–14 % механізаторів. Одна з причин цього явища – нераціональне використання їх праці. Лише 40–50 % річного бюджету робочих годин вони витрачали на

виконання механізованих робіт, а решту – на ремонт і обслуговування техніки (18–25 %), будівельні роботи (15–20 %), у допоміжному виробництві, на загальногосподарських і вантажно-розвантажувальних роботах (5–8 %).

Низьким був освітньо кваліфікаційний рівень тих працівників, які незначною мірою користувалися машинами та механізмами (тваринники, птахівники, робітники механізованих токів).

Досить чисельною категорією в селі залишалися представники некваліфікованої праці, зайняті кінно-ручними роботами та працею біля машин і механізмів, що не вимагали спеціальних теоретичних знань. Вони здебільшого обходилися навичками, отриманими на практиці. Їх чисельність у господарствах була різною і залежала від загального рівня механізації виробництва. У 1960-ті – першій половині 1980-х років ця категорія невпинно скорочувалася, що зумовлювалося важкими умовами праці, низьким заробітком. Але й розвиток механізації в різних галузях сільського господарства вимагав більшої кількості спеціалістів. Їх число в основному й поповнювалося тими представниками некваліфікованої праці, що оволодівали механізаторськими та іншими сільськогосподарськими професіями.

Залишалася також не вирішеною проблема забезпечення сільського господарства управлінськими кадрами та спеціалістами. Фахівців до цього сектору економіки в УРСР готували 17 вищих навчальних закладів і 133 технікуми. Серед останніх – 21 радгосп-технікум. З 1966 р. при 12 сільгоспвузах були відкриті факультети підвищення кваліфікації, при 6 – заочні економічні факультети підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів. Функціонували також 34 школи підвищення кваліфікації із середньою спеціальною освітою.

Їх діяльність була досить плідною. Тільки за другу половину 60-х років XX ст. на заочних відділеннях навчальних закладів та в системі підвищення кваліфікації було підготовлено й перепідготовлено близько 5

тис. керівних кадрів колгоспів і радгоспів. Близько 23 тис. керівників і спеціалістів підвищували свою кваліфікацію.

Загалом, на 1968 р. у колгоспах УРСР нараховувалося: 9510 голів колгоспів, 6111 заступників голів, 16019 агрономів, 14387 зоотехніків, 19114 ветспеціалістів, 13232 інженерів, 25397 завідуючих фермами, 9486 бухгалтерів. По радгоспах: 1319 директорів радгоспів, 1405 головних агрономів, 1243 головних зоотехніків, 1309 інженерів, 2736 агрономів, 2111 зоотехніків, 3570 ветспеціалістів, 6767 завідуючих фермами, 13094 бухгалтери [312, 2–3].

На 1965 р. з 9486 голів колгоспів лише 7448 були з вищою і середньою спеціальною освітою. На 1970 р. з 9041 голів колгоспів з освітою було 8087 чол. Відповідно інженери, техніки і механіки: в 1965 р. – 5715 з 9729 чол., а в 1970 р. – 12476 з 17847 чол. Досить низький показник був серед завідувачів тваринницьких ферм. У 1965 р. з 25332 чол. лише 2600 мали освіту. У 1970 р. з 25342 чол. – 4486 [131, 232–233].

Існували значні прорахунки в розподілі та використанні фахівців. Так, у 1970 р. 36,2% випускників спеціальності «механізація», 49,2 % спеціальності «електрифікація», 77,1 % спеціальності «меліорація сільського господарства» були направлені в зовсім інші галузі виробництва. Головна причина такого становища – неправильний підхід до відбору абітурієнтів, 60–70 % яких були уродженцями тих областей, на території яких знаходилися навчальні заклади. Протягом досліджуваного періоду з числа направлених за розподілом не прибули на місце призначення 1431 випускник із вищою і 18066 – із середньою спеціальною освітою.

Мали місце й недоліки у використанні та закріпленні кадрів. Нерідко керівники господарств не дбали про створення для фахівців належних умов життя та праці. Більшість молодих спеціалістів змушені були самостійно наймати житло й вирішувати численні побутові проблеми.

Досить низькою була питома вага головних спеціалістів із вищою фаховою освітою. На 1970-ті роки серед головних бухгалтерів колгоспів її мали лише 7,7 %, серед головних зоотехніків – 23,6 %, головних інженерів – 23,9 %, головних економістів – 36,5 %, головних агрономів – 44,6 %. У радгоспах частка тих, хто працював на посадах головних спеціалістів і мав тільки середню спеціальну освіту, складала від 18 до 50 %. Особливо гострим був дефіцит ветеринарних працівників [94, 112].

У 1966 р. було прийнято державне рішення про забезпечення сільського господарства необхідною кількістю інженерно-технічних кадрів. До цього часу інженерно-технічна служба була відсутньою у штаті господарств. У 1966 р. 52 % колгоспів не мали ні інженерів, ні техніків-механіків. Престижність інженерно-технічної праці падала через її нераціональну організацію та низьку оплату.

У той же час громіздким був управлінський та обслуговуючий апарат, утримання якого поглинало великі кошти. У 60–70-ті роки його частка серед усіх зайнятих становила близько 10 %. Хоча траплялися випадки, коли в районі були відсутні сільськогосподарські органи. Навіть у таких, які об'єднували до 20 радгоспів [313, 42–44].

У справі набору учнів училищ головним недоліком була гонитва за «валом», коли училище комплектувалося кількістю учнів без урахування матеріально-технічної бази. І хоча з кожним роком кількість випускників професійно-технічних училищ, орієнтованих на сільськогосподарське виробництво, зростала, їх чисельний та професійний рівень залишав бажати кращого. Оскільки мережа училищ сільськогосподарського профілю була розгорнута недостатньо, колгоспи та радгоспи змушені були вдаватися до короткотермінових кустарних форм навчання і вручати техніку малопідготовленим працівникам або тримати машини на тривалому вимушеному простой через відсутність кадрів механізаторів.

Найпоширенішою, наймасовішою формою програмного навчання був усеобуч – система загального навчання. На базі агротехнічного всеобучу

були організовані тисячі гуртків, курсів, де колгоспники вчилися керувати трактором, комбайном, автомашиною та отримували агротехнічний мінімум знань.

Важкою була праця механізаторів, вона вимагала постійного перевантаження. Робота на тракторах, комбайнах, автомашинах передбачала тривале сидіння в одній і тій же позі, що призводило до перевтоми окремих м'язів. Така робота погіршувала кровообіг, призводила до захворювань нервово-м'язового й опорно-рухового апарату.

Більшість сільськогосподарських робіт вимагали ненормованого часу. Середня тривалість робочого дня механізатора і тваринника становила 7,5–8,5 годин. Під час напружених сільськогосподарських кампаній у 63 % трудівників вона доходила до 10 годин, у 24 % була ще вищою.

Відсутнім було належний виробничий побут. На початку 1970-х років у 85 % господарств існували будинки механізаторів, але вони майже не відповідали своєму функціональному призначенню – надавати умови для відпочинку. Дошкуляв холод, не було можливості прийняти душ після брудної роботи. Абсолютна більшість майстерень не опалювалися, ремонт відбувався на холоді.

Тваринницькі приміщення не були обладнані вентиляційними пристроями та утепленням, працювати в них можна було тільки в гумовому взутті, тверде покриття доріг було відсутнім. Праця була ненормованою, переважала однозмінна робота, часто порушувалася техніка безпеки.

Особливої шкоди здоров'ю працівників завдавала некваліфікована робота з отрутохімікатами. До роботи з ними допускали людей без належної підготовки, спецодягу та респіраторних масок.

Отже, за радянської влади села республіки обділені не тільки в організації оплати праці сільських трудівників, а й у торгово-побутовому обслуговуванні, забезпеченні культурно-освітніми закладами, будівельними матеріалами, у прокладанні шляхів із твердим покриттям,

газо- та енергопостачанні тощо. Реальність ішла врозріз із комплексними програмами перебудови села. Розв'язання соціальних проблем багато в чому стримувалося слабкістю економіки більшості колгоспів і радгоспів, прорахунками в стилі й методах роботи керівних органів. Керівники місцевих органів влади нерідко займали пасивну позицію в цих питаннях, недооцінюючи всієї складності зростаючих негативних процесів і не забезпечуючи комплексності вирішення соціальних проблем.

У своїй більшості селянство було не задоволено умовами життя на селі. Стовідсотковим доказом цього можна назвати явище від'їзду мешканців села на постійне проживання до міста. Причин невдоволення було достатньо: недосконалі способи організації праці, одержавлення землі та засобів виробництва, відсутність впливу селян на процес виробництва, низькі заробітки, відсутність установ сфери обслуговування та ін. У цих умовах село не мало перспектив для динамічного розвитку.

Відчужений від основних засобів виробництва, від участі в розподілі виробленої продукції, селянин перетворювався на поденника. Це перешкоджало створенню на селі належного рівня соціального захисту трудящих, пригальмувало професійне зростання. Держава вимагала від господарств за будь-яку ціну виробити визначену кількість продукції, не турбуючись при цьому про забезпечення цивілізованих умов життя та праці селян.

Оплата праці була одним із найслабкіших місць колгоспної системи. У самому виробничому процесі акцент ставився не на працівниках, а на машинах, верстатах, тракторах. Соціалістичний принцип «рівну оплату за рівну працю» не реалізувався. Для виконання більшості сільськогосподарських робіт не вимагалось спеціальної кваліфікації, бо вони були нескладними і відрізнялися лише фізичним навантаженням. Застосовувалися примусові методи, штучно спеціалізовувалася праця. Реальним джерелом матеріального забезпечення сільського трудівника залишалось особисте господарство.

Отже, протягом другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. держава так і не спромоглася підняти суспільну значущість селянської праці. Запроваджувані заходи мали половинчастий характер і не підкріплялися необхідними матеріальними чинниками. Заробітна плата залишалася на низькому рівні. Вона не забезпечувала трудівникам гідних життєвих умов.

Помилки адміністративно-бюрократичної системи управління особливо тяжко позначилися на загальному стані сільського господарства, в тому числі й на галузевій науці, що мала забезпечувати його розвиток.

У роки застою в науці нагромадилося багато невирішених проблем. Така сумна спадщина тих років, коли «валова» і зверхцентралізована економіка, монополізм та відсутність конкуренції в ній створили своєрідний бар'єр, який надійно «захищав» аграрне виробництво від проникнення новачій. Наука стала чужорідним тілом – вона «заважала» раз і назавжди налаштованому механізму сільськогосподарського виробництва «ритмічно» працювати.

ВИСНОВКИ

Вітчизняні історико-наукові, зокрема історико-аграрні, праці недостатньо комплексно відтворюють спрямованість, стан та окремі етапи розвитку матеріально-технічної бази українського села в 60-ті – першій половині 80-х років ХХ ст. Відсутність узагальнюючого аналітичного дослідження з цієї проблеми і певна фрагментарність історіографічних розвідок висуває на перший план важливість опрацювання джерельної бази, комплексу архівних матеріалів як основи для вивчення історії сільського господарства в Україні в період, що взятий до розгляду.

У дослідженнях науковців 60-х – 80-х рр. ХХ ст. висвітлювалися деякі аспекти, пов'язані зі станом матеріально-технічної бази села, однак відверта інерційність мислення авторів позначилася на науковій цінності їх публікацій. У працях, виданих навіть на початку 90-х років, методологічною основою досліджень являлися праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та партійні директиви КПРС.

Лише після проголошення незалежності України розпочалося справді глибоке й усебічне висвітлення аграрної історії держави протягом 60–80-х років. Дослідження останнього часу характеризуються новими підходами в оцінці економічних та соціальних процесів на селі, деформованих адміністративно-командною системою доби «розвинутого соціалізму». На відміну від публікацій попереднього періоду, вони ґрунтуються на справді об'єктивному аналізі статистичних та інформаційних (опублікованих та архівних) матеріалів.

Однак аналіз стану та спроб модернізації матеріально-технічного забезпечення села в 1960-х – першій половині 1980-х рр. в Україні до цього часу не був предметом спеціального дослідження. Висвітлення проблеми лише фрагментарно здійснюється в загальному контексті історії селянства другої половини 60-х – початку 2000-х років. Унаслідок такої ситуації

значне коло важливих аспектів зазначеної проблеми не знайшло свого відображення в науковій літературі.

Загострення економічних проблем у сільському господарстві України в 60–80 рр. XX ст. призвело до нинішнього кризового стану українського села. І це є не лише збігом несприятливих суспільно-політичних обставин, але й закономірним результатом використання застарілих принципів функціонування, які у свою чергу є результатом консервації віджилих і неприйнятних сьогодні для цієї галузі базових соціально-економічних засад.

Тоталітарно-аграрний моделізм держави в питаннях організації господарювання на селі мав, безперечно, багатовимірний характер. Та найголовнішою негативною вадою було те, що абсолютна більшість рішень партії не знаходила свого матеріального втілення, не реалізовувалась, а отже, була половинчастою, не приносила очікуваної віддачі.

Набір інструментів, за допомогою яких керівництво країни сподівалося покращити та інтенсифікувати сільське господарство, виявився вкрай бідним і являв собою створення нових та зміну старих адміністративних методів, за допомогою яких командно-адміністративна система намагалася домогтися від колгоспів і радгоспів нарощення виробництва продукції.

Постанови приймалися без попередньої наукової підготовки, за принципом «спроб і помилок»: ухвалювалося політичне рішення, потім щось перевірялось на практиці й аж потім усе це підганялося під потрібні норми.

Дослідивши стан справ в аграрному секторі стосовно матеріально-технічного забезпечення села, можна зробити висновок, що період реформаторської діяльності партії і держави на селі можна поділити на три етапи: перший – з жовтня 1964 р. до 1971 р. – характеризувався масштабністю та інтенсивністю в галузі сільського господарства, пошуками

динамізму, поступу й ефективності, збільшеннями сум капіталовкладень у галузь, модернізацією матеріально-технічної бази. Другому етапу – з 1971 р. до листопада 1982 р. – властиве помітне послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом, розроблених у березні 1965 р. Третій етап розпочинається на поч. 80-х років – це період максимальної інтенсифікації сільського господарства та втрата його виключного значення на середину 1980- років.

Аграрні відносини, починаючи з другої половини 60-х років, і особливо, після 1970 р. значно деформувалися. Поступово втрачав свою ефективність механізм трансформування в життя, справи практично стояли на місці. Багато рішень, які приймалися щодо поліпшення стану матеріально-технічної бази села, не виконувалося, або виконувалося одне з десяти і то не в зазначені строки і несповна.

Аграрна політика компартійно-радянського керівництва в 60-ті – першій половині 80-х років XX ст. була приречена на провал. Вона не була спрямована на забезпечення паритету цін між аграрним сектором та іншими галузями народного господарства. Модернізація технології проводилася тільки за рахунок власних зусиль господарств та селян. Тому жодні заклики чи програми змінити становище в радянському сільському господарстві не могли. Постанови про «піднесення» і «прискорення» розвитку аграрного сектору, завдяки модернізації матеріально-технічної бази, приймалися майже щороку, але бажаного результату не давали. У той час, як у Європі до 1970-х рр. було здійснено нову технологічну революцію в рослинництві і тваринництві, українські селяни, як і в 1930–1950-х рр., продовжували зазнавати серйозних втрат, важко працюючи в жорстких умовах адміністративного тиску.

Незважаючи на недоліки та прорахунки в землеробстві і тваринництві, в другій половині 1960-х років відбулися певні зрушення. Зміни були б неможливі без застосування в сільському господарстві досягнень науки,

без упровадження у виробництво високопродуктивних сортів і гібридів сільськогосподарських культур, цінних порід тварин, без розробки і застосування багатьох прогресивних агротехнічних і зоотехнічних методів.

Період 70-х років – один із найскладніших у сільському господарстві. З одного боку, це були роки напруженої праці селянства, з другого – період нагромадження нерозв'язаних проблем, що спричинили кризову ситуацію.

Планові завдання розвитку сільського господарства в 1970-х роках із перших років зазнавали провалу. Уже в 1972 р. відчувався «застій» в сільськогосподарському виробництві. Показники виробництва продукції в колгоспах і радгоспах ще більше знизилися в кінці 1970-х років. Замість того, щоб проаналізувати стан справ в аграрному секторі, вказавши при цьому на помилки, керівництво на чолі з Л. Брежнєвим стало на шлях замовчування проблем, що виникли, приховуючи правду від народу.

Надумана «пропаганда успіху» приховувала невдачі, які не було розкрито та проаналізовано в партійних матеріалах та документах. При їх підготовці цифри стосовно постачання господарств технікою, фінансування змінювалися, як правило, перебільшувалися. Водночас тогочасні архівні джерела, що перебували тривалий час під грифом «цілком таємно», а тепер розсекречені, стверджують протилежне.

У кінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. стан сільського господарства УРСР, визначався тим, що Україна розглядалася як основний постачальник сільськогосподарської продукції у союзний фонд. Українське село мало жити, господарювати і розпоряджатися плодами своєї праці лише згідно планів і директив, які приймалися союзним керівництвом у Москві.

Загальні тенденції розвитку аграрного сектору економіки України свідчили, що у 80-х роках партійно-радянське керівництво України так і не змогло сформувати послідовної, виваженої аграрної політики, спрямованої на покращення стану матеріально-технічної бази, що забезпечило б

виробництво повноцінних і якісних продуктів харчування, створило оптимальні умови для успішного господарювання на землі.

В період 60-80-х рр. XX ст. одним із першочергових завдань партія бачила зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва «шляхом прискорення темпів механізації, хімізації, меліорації земель», що не мало під собою наукового підґрунтя.

Розвиток сільського господарства фактично до кінця радянського періоду вітчизняної історії визначався повним домінуванням техногенного принципу організації функціонування виробництва, в якому вбачався єдино правильний, прогресивний шлях поступу.

Політика технократизму в сільському господарстві проявилась у спрямованості на повну механізацію сільськогосподарського виробництва. Як закон, сприймалась ідея, що всі процеси в рослинництві і тваринництві повинні бути повністю механізовані. При цьому зовсім не бралось до уваги те, що механізація в сільському господарстві не може існувати відокремлено, вона обов'язково тягне за собою інші процеси такі як хімізація, а та, в свою чергу, – генні технології.

Узагальнення значного масиву фактологічних і статистичних матеріалів дає підстави твердити, що ніякі модернізації технологій, попри всю їх необхідність, у кінцевому результаті не здатні комплексно вирішити сучасні проблеми сільського господарства.

Зусилля всіх ланок партійно-радянського апарату були спрямовані лише на досягнення запланованих показників зростання виробництва сільгосподарської продукції, що не зважаючи на економічно-господарську недоцільність, давало нагороди, просування по щаблях владних структур, матеріальні вигоди, а на практиці вело до повної недооцінки ролі землі. Партійно-радянське керівництво УРСР, не мало чіткої програми розв'язання таких проблем, його заходи були непослідовними і здебільшого були спрямовані на розв'язання, фактично, штучно створених проблемних ситуацій.

Велика роль у збільшені сільськогосподарських показників відводилася техніці. Однак поза увагою залишалася головна сутність механізації. Саме цьому підпорядковувались і підходи до проектування, створення, виробництва і використання техніки. Такий підхід впливав із надання пріоритетів технічній модернізації села, а також традиціям військово-промислового комплексу, до сфери впливу яких тією чи тією мірою входили підприємства, де створювались сільськогосподарські машини та обладнання.

Така техніка проектувалася й випускалася, слідуючи технологіям, що застосовувались при випуску танків, бронетранспортерів, важких інженерних машин, іншої самохідної військової техніки. Диктат ВПК у машинобудуванні поглинув специфічні особливості сільськогосподарського машинобудування, цим самим, виробництво ефективної сільськогосподарської техніки, яка б дійсно відповідала потребам аграрної сфери, було не можливим.

Досягти необхідного рівня якості й ефективності техніки для сільського господарства не вдалося, адже підприємства сільськогосподарського машинобудування, спрямовуючи зусилля найбільш кваліфікованих конструкторів та найякісніші матеріали для потреб військово-промислового комплексу, не дбали про збут сільськогосподарської техніки. За них це успішно робила держава за допомогою адміністративних методів.

Колгоспи і радгоспи, не маючи вибору, змушені були брати ту техніку, на яку були виділено фонди, в тому числі незадовільної якості, при цьому вони практично не мали вибору щодо марок машин, оскільки їх набір був дуже обмежений. У гонитві за збільшенням показників випуску сільськогосподарської техніки, машинобудівні підприємства все більше віддаляли власні інтереси від потреб сільського господарства, нерідко просто ігноруючи його технологічні вимоги.

Результати досягнень науково-технічного прогресу в сільськогосподарському машинобудуванні не наблизили розв'язання продовольчої проблеми. Увесь приріст доходів від підвищення врожайності, яку давала селекція, знищувався через надмірну вагу нової техніки і додаткові витрати пального та інших ресурсів. Нова техніка забезпечувала не стільки зростання продуктивності праці, скільки збільшення обсягу робіт, зокрема непередбачене освоєння нових територій. Водночас у результаті розпорошеності матеріально-технічних засобів на великих площах не вдалося забезпечити комплексність технічної модернізації, а тому можливості виявити переваги інтенсивних технологій виробництва не було.

У вирішенні питань забезпечення галузі матеріально-технічними ресурсами переважали кількісні показники, а не якісні. Однак парк сільськогосподарських машин так і залишався значно недоукомплектованим. Українськими залишалися якість та надійність сільськогосподарської техніки. Конструкції машин часто були застарілими. За даними Державного комітету СРСР з науки і техніки, у 80-ті рр. 70 % машин для рослинництва і 64 % – для тваринництва не відповідали світовим стандартам.

Окрім того, як свідчать джерела, плани поставок сільськогосподарських машин, з року в рік не виконувалися. Збідненою залишалася номенклатура механізмів та причіпних знарядь до тракторів та іншої техніки. Сільськогосподарське машинобудування і в середині 80-х рр. не освоїло виробництво типів машин, необхідних для завершеної комплексної механізації виробництва. Замість закінченої системи машин сільське господарство отримувало лише окремі її частини. Розриви в механізації виробничих процесів знижували ефективність використання машинного парку, значною залишалася частка ручної праці. Як наслідок – термін проведення сільськогосподарських робіт продовжувався,

знижувалася урожайність, збільшувалися втрати продукції, стримувалося зростання продуктивності праці.

Уведення в практику сільськогосподарського виробництва широкомасштабного використання мінеральних добрив, яку партійно-радянське керівництво досить показово назвало «хімізацією», відбувалося на основі технократичного стереотипу, спрямованого безпосередньо на механічне вирішення проблем галузі.

Хімізація, яка бачилася передусім як засіб швидкої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, не була однак науково оформлена в комплексну програму. Незважаючи на численні розмови про її необхідність, вона реалізовувалась, як правило, суто адміністративно-командними методами, без взаємодії з іншими агротехнічними заходами. Партійно-урядові програми та рішення, зусилля чиновництва спрямовувалися насамперед на створення потужної хімічної індустрії, яка б забезпечувала якомога більший обсяг виробництва мінеральних добрив.

Відсутність вітчизняної сільгосптехніки належної якості та асортименту, низька її продуктивність суттєво позначалася на технологіях внесення мінеральних добрив у ґрунт, що завдавало господарствам значних матеріально-фінансових збитків.

Уже в другій половині 70-х років XX ст. був утрачений контроль над характером і напрямком меліоративних робіт. Меліорація бурхливо зростала в обсягах, усе більш перетворюючись на самодостатній процес. Її владні структури здебільшого працювали зовсім не на обслуговування інтересів сільського господарства, а на реалізацію своїх власних інтересів.

Слід підкреслити, що меліоративні роботи проводилися без належних наукових обґрунтувань, не продумувалися шляхи раціонального використання нових площ. Одержавлене зрошувальне господарство мало енергоємну, затратну технологію. Дуже високою була собівартість послуг.

Міністерство водного господарства УРСР у своїй діяльності виходило за раціональні межі і замість послідовного вдосконалення якісних

експлуатаційних параметрів наявної меліоративної системи розвивало практику нового будівництва. Причому головна увага приділялася залученню додаткових площ земель під меліорацію. Часто не витримувалася належна відповідність технологічної потужності зрошувальних систем площі земель, які вони повинні були обслуговувати та господарським можливостям підтримки родючості ґрунтів поливних земель.

Загалом, протягом періоду 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст., нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося насамперед за рахунок екстенсивних чинників. Головним із них було якомога ширше залучення до сільськогосподарського обігу все нових земель та їх безоглядна експлуатація.

Впродовж тривалого часу не вирішеною залишалася проблема забезпечення господарств електроенергією. При використанні джерел електроенергії господарства стикалися з низкою труднощів: не вистачало спеціалістів, не було належної ремонтної бази. Колгоспи і радгоспи недостатньо забезпечувалися трансформаторами, електролампами, кабельною продукцією тощо.

Починаючи з середини 60-х рр. ХХ ст., було здійснено чимало спроб створити на селі нормальні культурно-побутові умови, підняти доходи колгоспників і робітників радгоспів до такого рівня, щоб припинити масовий відтік людей до міста. Однак усі заходи в цьому напрямку виявилися запізнілими і недостатніми. У середині 80-х рр. значна частина сільських жителів не мала змоги користуватися більшістю побутових зручностей, що існували в цивілізованих країнах: теплою водою, газом, регулярним транспортним сполученням тощо. Тому в сільських людей посилювалося невдоволення соціальною несправедливістю у стосунках між містом і селом.

У селах було відкрито багато культурно-освітніх закладів, але через надмірну ідеологізацію своєї роботи вони відштовхували від себе багатьох

людей. Переважна більшість сільських жителів перетворилася із творців культурних цінностей у споживачів низькоякісної масової культури.

Обсяги капіталовкладень на одного працівника, зайнятого в сільському господарстві, попри всі заходи в цьому напрямку, залишалися набагато меншими, ніж на одного робітника промисловості. Як наслідок – життєвий рівень трудівників сільського господарства залишався найнижчим серед усіх категорій працюючого населення.

Праця у фактично одержавленому сільському господарстві не забезпечувала трудящим нормальних житлових і культурно-побутових умов, що також значно ослаблювало дієвість індивідуальних стимулів до високопродуктивної праці.

Система соціальних цінностей була спотворена. Вважалося, що не держава має дбати про людину, а навпаки – громадяни повинні служити державі, примножувати її могутність. Ідеологічна пропаганда, орієнтуючи людей на міфічне майбутнє, запевняла, що невдовзі матеріальні блага потечуть нестримними потоками. Уся увага зосереджувалася на виробництві, а людина опинялася на узбіччі. Так і в самому виробничому процесі акцент ставився не на працівниках, а на машинах, верстатах, тракторах.

Тривала експлуатація села, численні експерименти в сільському господарстві, руйнація мережі сільських поселень, зневага до селянина – все це разом узятє зробило працю в сільському господарстві непрестижною для молоді, призвело до глибокої демографічної кризи на селі, масової міграції людей до міста. Селяни дедалі більше втрачали віру в майбутнє своїх дітей на селі й воліли в будь-який спосіб зробити їх міськими жителями. У ряді областей України майже половина сільських поселень стали вимираючими.

Урешті-решт у вітчизняному аграрному секторі економіки склалася дивна ситуація. З одного боку, йому катастрофічно не вистачало працівників, а з іншого – порівняно з іншими країнами в ньому існувала

надмірна чисельність робочої сили. Потреби інтенсифікації сільського господарства вимагали не збереження існуючої кількості працівників, а збільшення вмінь і навичок у останніх. Проте через відсутність справжньої мотивації до вдосконалення професійної майстерності та постійний відтік із сіл найбільш кваліфікованої робочої сили, переважна більшість із тих людей, що залишилися в сільському господарстві, були здатні виконувати лише малокваліфіковану і некваліфіковану роботу. До того ж командно-адміністративна система, за якої тисячі збиткових і низькорентабельних господарств мали змогу покривати свої збитки за рахунок передових колгоспів, формувала в людей психологію утриманства і марнотратства.

Майбутнє України, темпи, надійність і ефективність становлення державності величезною мірою визначатимуться тим, як будуть реформуватися аграрні відносини, розвиватися сільське господарство, яким стане соціальне самопочуття сільської людини.

Високоєфективне сільськогосподарське виробництво можна налагодити і при державній власності на землю. Справа не стільки у формі власності, скільки в обсягах і раціональному використанні матеріально-технічної та фінансової допомоги селу з боку держави, а також у свободі селянського землекористування.

У період, взятий до розгляду, було чимало прикладів, коли в умовах колгоспно-радгоспної системи деякі колективи мали економічні показники на рівні світових. З іншого боку, приватна власність на землю сама по собі не може гарантувати селянину захисту від свавілля бюрократії. Такий захист може надати йому держава, що перетворилася на правову й остаточно позбулася адміністративно-командної системи керівництва економікою.

Крім того, аграрна сфера гостро потребує фінансових ресурсів для модернізації виробничої бази, відновлення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, використання кредитної політики в інтересах вітчизняного товаровиробника, налагодження

наукового керівництва інвестиційними програмами в цілях інтенсифікації всіх сільськогосподарських галузей. Водночас, вирішуючи завдання стимулювання соціально-економічної активності сільського населення, необхідно повернутися до використання морального заохочення сільськогосподарських працівників. З урахуванням досвіду минулого слід створити такі форми морального заохочення, що відповідатимуть ринковим засадам у економіці.

Репозитарій УДНУ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія селянства Української РСР: в 2 т. / [відп. ред. І. І. Компанієць та ін.]. – К.: Наукова думка, 1967. Т. 2 : Від Великого жовтня до наших днів. – 1967. – 534 с.; іл.
2. Історія селянства Української РСР 1917–1989 рр.: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [відп. ред. Л. Ю. Овдієнко]. – К. : АН УРСР, 1990. – 658 с.
3. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980 гг.) / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1980. – 287 с.
4. Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР, 1960–1984 / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 262 с.
5. Панченко П. П. Радгоспи: Шлях становлення і розквіту (1917–1980): на матеріалах УРСР / П. П. Панченко, А. П. Євтушенко. – К. : Вища школа, 1982. – 264 с.
6. Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України з удосконалення соціалістичних суспільних відносин на селі (1965–1978 рр.) / В. П. Плисюк. – Львів: Вища школа, 1986. – 135 с.
7. Костик П. С. Партійне керівництво науково-технічним прогресом на селі (1965–1982) / П. С. Костик. – Львів: Вища школа, 1986. – 141 с.
8. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975 рр.) / П. С. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 236 с.
9. Дмитроченко М. Ф. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов: из опыта партийных организаций Украины (1966–1987 гг.) / М. Ф. Дмитроченко. – Х.: Вища школа, 1988. – 168 с.

- 10.Соломко Є. Т. Агарна політика в дії: Діяльність комуністичної партії України з розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села / Є. Т. Соломко. – К.: Вища школа, 1980. – 188 с.
- 11.Сиваченко І. Ю. Дорогу – агрокомплексу! (Шляхи індустріалізації сільськогосподарського виробництва) / І. Ю. Сиваченко. – К.: Знання УРСР, 1970. – 47 с.
- 12.Суспільно-політичне життя трудящих УРСР: в 2 т. / [ред. кол.: А. Д. Скаба та ін.]. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 2. – 381 с.
- 13.В сім'ї єдиній вольній (Про економічний, соціальний і політичний розвиток радянської України) / [упорядник С. Г. Ільченко]. – К.: Політвидав України, 1989. – 86 с.
- 14.Цюпа І. А. Україна наша радянська / [попул. нарис] / І. А. Цюпа. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 349 с.
- 15.Лещенко Н. Н. Украинская ССР в созвездии братских республик Советского Союза / Н. Н. Лещенко, Л. В. Олейник. – К.: Знание УССР, 1972. – 15 с.
- 16.Синельникова Р. Д. УРСР – суверенна держава в складі СРСР: в 2 т. / Р. Д. Синельникова. – К.: Наукова думка, 1974. Т. 2. – 1974. – 381 с.
- 17.Щербитский В. В. Советская Украина / В. В. Щербитский. – М.: Политиздат, 1982. – 176 с.
- 18.Васильєв О. О. Радянська Україна / О. О. Васильєв. – К.: Політвидав України, 1967. – 35 с.
- 19.Синюков М. И. Планирование и организация использования техники в сельском хозяйстве / М. И. Синюков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Колос, 1982. – 208 с.
- 20.Биба В. У. Економічна ефективність капітальних вкладень і нової техніки / В. У. Биба. – К.: Редакційно-видавничий відділ Київського університету народного господарства ім. Д. С. Коротченка, 1974. – 58 с.

21. Підвищення ефективності капітальних вкладень в сільське господарство / [відп. ред. д-р ек. наук, проф. А.Я Радченко]. – К.: Наукова думка, 1966. – 234 с.
22. Радченко А.Я. Технічний прогрес і ефективність сільськогосподарського виробництва / А.Я. Радченко. – К.: Наукова думка, 1971. – 144 с.
23. Любченко М.С. Науково-технічний прогрес та інтенсифікація сільськогосподарського виробництва / М.С. Любченко. – К.: Знання УРСР, 1974. – 24 с.
24. Мазнев Г.Е. Рекомендации по экономическому обоснованию сельскохозяйственной техники / Г.Е. Мазнев. – К., 1977. – 24 с.
25. Эффективность новой техники и опыта передовиков сельскохозяйственного производства. – М.: Высшая школа, 1964. – 78 с. с ил.
26. Власов Е.Л. Научно-техническая революция и проблемы развития социалистического сельскохозяйственного производства: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. фил. наук / Е.Л. Власов. – Л., 1975. – 18 с.
27. Касьяненко В. Материально-техническая база и расширенное воспроизводство квалифицированной рабочей силы в социалистическом сельском хозяйстве: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / В. Касьяненко. – М., 1970. – 23 с.
28. Квасов Ю.П. КПСС – организатор борьбы рабочего класса за укрепление и развитие материально-технической базы сельского хозяйства в 1965-1970 гг.: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / Ю.П. Квасов. – Л., 1978. – 16 с.
29. Васильева А.М. Экономическая эффективность внедрения и применения специализированных сельскохозяйственных тракторов: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / А.М. Васильева. – М., 1978. – 18 с.

- 30.Бойко А. Экономическая эффективность применения универсальных машин в сельскохозяйственном производстве: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / А. Бойко. – К., 1966. – 23 с.
- 31.Янушевич В.М. Планирование электрификации сельского хозяйства (На материалах колхозов УССР): автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / В.М. Янушевич. – К., 1969. – 20 с.
- 32.Аскеров Р.Г. Экономические проблемы обновления техники в сельском хозяйстве: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / Р.Г. Аскеров. – М., 1969. – 18 с.
- 33.Карпов В.М. Вопросы внедрения комплексной механизации в сельское хозяйство и ее экономическая эффективность: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / В.М. Карпов. – М., 1964. – 15 с.
- 34.Мостовик В.В. Организация материально-технического снабжения сельского хозяйства (На примере Киевской области): автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / В.В. Мостовик. – К., 1973. – 28 с.
- 35.Лысенко В.Н. Вопросы совершенствования методологии оптимального развития и размещения ремонтной базы сельскохозяйственной техники (На материалах ремонтных мастерских «Сельхозтехника» УССР): автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / В.Н. Лысенко. – К., 1977. – 23 с.
- 36.Нудьга Н. Экономическая эффективность комплексной механизации и некоторые пути совершенствования производственных отношений в совхозном производстве: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / Н. Нудьга. – М., 1965. – 19 с.
- 37.Жалсабон Д. МТС – индустриальная материально-техническая база колхозного строя: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук / Д. Жалсабон. – М., 1955. – 16 с.
- 38.Титов А.И. Пути развития и совершенствования материально-технической базы сельского хозяйства Украинской ССР (1976-1980 гг.):

- автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / А.И. Титов. – К., 1989. – 16 с.
- 39.Воловченко І.П. Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадженнь досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 10 лютого 1964 р. / І.П. Воловченко. – К.: Політвидав України, 1964. – 51 с.
- 40.Хрущов М.С. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 19 листопада 1962 року / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав, 1962. – 108 с.
- 41.Хрущов М.С. Прискорений розвиток хімічної промисловості – найважливіша умова піднесення сільськогосподарського господарства і зростання добробуту народу. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 9 і 13 грудня 1963 року / М.С. Хрущов. – К.: Держполітвидав, 1963. – 127 с.
- 42.Брежнєв Л.І. Промова на Пленумі ЦК КПРС 24 березня 1965 р. / Л.І. Брежнєв. – К.: Держполітвидав України, 1965. – 30 с.
- 43.Брежнєв Л.І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі. Промови і доповіді / Л.І. Брежнєв. – К.: Політвидав України, 1975. – 437 с. з портр.
- 44.Скорина С.О. Ґрунти України та їх раціональне використання / С.О. Скорина, І.А. Розумний. – К.: Урожай, 1970. – 47 с. з іл.
- 45.Середа Н.І. Підвищення родючості торфово-болотних ґрунтів УРСР / Н.І. Середа. – К.: Держсільгоспвидав, 1960. – 88 с.
- 46.Веденічев П.Ф. Головний засіб сільськогосподарського виробництва. Про шляхи підвищення родючості землі / П.Ф. Веденічев. – К.: Знання УРСР, 1966. – 48 с.
- 47.Досягнення ґрунтознавчої науки на Україні: доповіді до VIII Міжнародного конгресу ґрунтознавців / [відп. ред. М.К. Крупський]. – К.: Урожай, 1964.

48. Грунти України та їх агровиробнича характеристика: збірник статей. / [відп. ред. М.К. Крупський]. – К.: Урожай, 1964. – 162 с. з картограф. і схемами.
49. Боголюбов В. Економічний ефект від застосування хімії в народному господарстві / В. Боголюбов. – К.: Знання УРСР, 1965. – 25 с.
50. Кривонос П.М. Економічна ефективність застосування добрив / П.М. Кривонос. – К.: Урожай, 1968. – 24 с.
51. Лісничий К.Л. Економічна ефективність хімізації сільського господарства / К.Л. Лісничий. – К.: Знання УРСР, 1966. – 38 с.
52. Еремеев К.И. Планирование капитальных вложений в сельское хозяйство / К.И. Еремеев. – М.: Экономика, 1964. – 192 с.
53. Дзикович З.Я. Ефективність капітальних вкладень в сільське господарство / З.Я. Дзикович, Ю.Т. Мусяка. – К.: Знання УРСР, 1965. – 22 с.
54. Дорош І.Й. Економічна ефективність і перспективні напрямки капітальних вкладень в сільське господарство / І.Й. Дорош. – К.: Знання УРСР, 1969. – 26 с.
55. Дидковський С.А. Планирование, экономика и учет ремонтных работ в мастерских «Сельхозтехника» / С.А. Дидковський. – К.: Знання УРСР, 1972. – 404 с.
56. Підвищення ефективності основних фондів, капітальних вкладень і нової техніки в сільському господарстві: тези доповідей та виступів на респ. наук. конф. 2-4 листопада 1971 року / [відп. ред. І.Й. Дорош]. – К.: АН УРСР, 1971. – 341 с.
57. Журавльов М.М. Електрифікація сільського господарства та її економічне значення / М.М. Журавльов. – К.: Знання УРСР, 1966. – 24 с.
58. Черненко М.С. Значення електрифікації у створенні матеріально-технічної бази комунізму. (Політекономічний нарис на матеріалах сіл

- господарства УРСР) / М.С. Черненко. – К.: Видавництво Київського університету, 1964. – 252 с.
- 59.Бабенко Ю.А. Електрифікація України / Ю.А. Бабенко, Г.С. Гладков, Г.А. Клименко. – К.: Держтехвидав літ., 1960. – 278 с.
- 60.Дорош І.Й. Ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію / І.Й. Дорош. – К.: Видавництво Укр. акад. с.-г. наук, 1962. – 96 с. з карт.
- 61.Яворський А.А. Застосування тракторів на тваринницьких фермах / А.А. Яворський. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1962. – 94 с. з іл.
- 62.Гуркин Г.А. Нормирование тракторных работ / Г.А. Гуркин, В.С. Минухин. – Харьков: Кн. изд., 1961. – 69 с. з іл.
- 63.Гинайло Ф.Т. Нормування механізованих сільськогосподарських робіт / Ф.Т. Гинайло. – К.: Урожай, 1966. – 279 с.
- 64.Синюков М.И. Эффективность использования техники в сельском хозяйстве / М.И. Синюков. – М.: Экономика, 1970. – 47 с.
- 65.Врубльовський В.К. Сільськогосподарська праця стає індустріальною / В.К. Врубльовський. – К.: Знання УРСР, 1967. – 47 с.
- 66.Печеный Х.Д. Организация и нормирование тракторных погрузочно-транспортных работ / Х.Д. Печеный, Е.И. Якимук. – К.: Урожай, 1965. – 303 с.
- 67.Справочник по материально-техническому снабжению сельского хозяйства. – К.: Урожай, 1972. – 404 с.
- 68.Дмитроченко М.Ф. Некоторые вопросы руководства партийных организаций Украины интенсификацией сельскохозяйственного производства (1961-1975 гг.) / М.Ф. Дмитроченко, С.С. Мохненко // Научные труды по истории КПСС. – 1980. – Вып. 106. – С. 12-21.
- 69.Леонова М.В. Руководство коммунистической партии укреплением материально-технической базы сельского хозяйства / М.В. Леонова, С.А. Кердиварэ // Научные труды по истории КПСС. – 1978. – Вып. 94. – С. 36-48.

- 70.Малышко В.М. Деятельность Компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства / В.М. Малышко, Н. И. Сирота // Научные труды по истории КПСС. – 1977. – Вып. 87. – С. 48-59.
- 71.Чепурнов І.А. Розвиток сільського господарства України за роки радянської влади / І.А. Чепурнов. – К.: Видавництво Держплану УРСР, 1972. – 28 с.
- 72.Кривошеев В.И. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР / В.И. Кривошеев, И.А. Чепурнов. – К.: Знання УРСР, 1974. – 23 с.
- 73.Макаренко В.З. Науково-технічний прогрес і ефективність сільськогосподарського виробництва. (На матеріалах УРСР) / В.З. Макаренко, І.А. Чепурнов. – К.: Політвидав України, 1973. – 205 с.
- 74.Співак М.С. Основні завдання розвитку сільського господарства Української РСР в семиріччі / М.С. Співак. – К.: Видавництво Держплану УРСР, 1959. – 40 с.
- 75.Спивак М.С. Вклад тружеников Украины в подъем сельского хозяйства / М.С. Спивак. – М.: Знання, 1960. – 38 с.
- 76.Харченко М.Ф. Розвиток сільського господарства Української РСР у восьмій п'ятиріччі / М.Ф. Харченко. – К.: Видавництво Держплану УРСР, 1971. – 8 с.
- 77.Більський В. Матеріально-технічна база сільського господарства / В. Більський. – К.: Знання УРСР, 1971. – 20 с.
- 78.Васильченко П. Науково-технічний прогрес і структурні зрушення в сільськогосподарському виробництві / П. Васильченко. – К.: Знання УРСР, 1975. – 48 с.
- 79.Волик В. Соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на селі / В. Волик. – К.: Політвидав України, 1973. – 157 с.
- 80.Голованов О. Матеріально-технічна база сільського господарства (Лекція) / О. Голованов. – К.: Знання УРСР, 1967. – 30 с.

- 81.Євтушенко А. Радгоспи України за 50 років Радянської влади. (Матеріали на допомогу лектору) / А. Євтушенко. – К.: Знання УРСР, 1967. – 29 с.
- 82.Клецький Л.М. Радгоспи в умовах економічної реформи / Л.М. Клецький. – К.: Знання УРСР, 1969. – 48 с.
- 83.Погорєлов М.С. Економічна реформа в радгоспах / М.С. Погорєлов, Ю.М. Пахомов. – К.: Знання УРСР, 1970. – 48 с.
- 84.Панченко П.П. Украинское село на путях научно-технического прогресса: Достижения и просчеты (60–80-е гг.) / П.П. Панченко, В.С. Чишко. – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с. – (АН УССР, Ин-т ист).
- 85.Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е гг.) / Л.Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с. – (АН УССР, Ин-т ист).
- 86.Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: (На материалах УССР) / Н.И. Бушин. – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
- 87.Гаврилюк А.Э. Социальная политика КПСС на селе: Из опыта работы партийных организаций Украины / А.Э. Гаврилюк. – К.: Вища школа, Издательство при КГУ, 1984. – 270 с.
- 88.Основи економічної політики КПРС на сучасному етапі / [заг. ред. О.А. Євсєєнка та В.О. Хілька]. – К.: Політвидав України, 1972. – 404 с.
- 89.Кондратюк А.С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах: На матеріалах партійних організацій УРСР / А.С. Кондратюк. – К.: Вища школа, Голов. вид-во, 1986. – 227 с.
- 90.Повышение квалификации руководящих кадров и специалистов сельского хозяйства. Материалы по повышению квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов, специалистов сельского хозяйства, преподавателей вузов и техникумов / [ред. Е.А.Самохваленко]. – К., 1974. – 156 с.

91. Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
92. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл / П.П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
93. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / [Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко та ін.]. – К., 1998. – 122 с. – (НАН України, Інститут історії України).
94. Панченко П.П. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во „Знання», КОО, 2000 – 342 с.
95. Рибак І. Соціально-побутова структура українського села / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
96. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
97. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х–середина 60-х рр. ХХ ст.) / О.Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004. – 208с.
98. Падалка С.С. Україна 60-х – 90-х років ХХ ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С.С. Падалка. – К.: Ін-т історії України, 2000 – 390 с.
99. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 192 с.
100. Падалка С.С. Українське село в контексті тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К.: Український центр духовної культури, 2003 – 160 с.
101. Шатохін А.М. Соціологія села / А.М. Шатохін. – К.: Науковий світ, 2000. – 271 с.

102. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
103. Котигоренко В.А. К историографии вопроса о повышении роли КПСС в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства в десятой пятилетке / В.А. Котигоренко // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 120. – С. 118-125.
104. Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства / П.П. Панченко // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1986. – № 7. – С. 26-33.
105. Павлов А.І. Соціальні процеси на селі в 60–80-ті рр.: Питання методології і історіографії / А.І. Павлов. – К.: Либідь, 1991. – 176 с.
106. Шеренговий В.П. Організаторська та ідейно-виховна робота КПРС в аграрному секторі (історіографія проблеми: 70-80-ті рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Шеренговий. – К., 1990. – 36 с.
107. Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы. – К., 1986. – 270 с.
108. Курс на интенсификацию: Реализация современной аграрной политики КПСС на Украине. – Харьков, 1986. – 237 с.
109. Развитие социально-классовой структуры Украинской ССР в 60–80-е гг. – К., 1986. – 123 с.
110. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К., 1987. – 348 с.
111. Социальная политика КПСС на селе. – К., 1989. – 270 с.
112. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті–початок 90-х рр.) / В.П. Михайлюк. – К.: Вид-во Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.
113. Табачник Д.В. Українська державність в ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / Д. Табачник, В. Адамський, Б. Андресюк, Є. Бистрицький. – К.: Політична думка, 1996. – 435 с.

114. Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. Навчальний посібник / Р.П. Іванченко. – К.: МІЛП, 2000. – 255 с. – (Міжнародний інститут лінгвістики та права).
115. Доценко О.Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках ХХ ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.Г. Доценко. – К.: Правові джерела, 2002. – 223 с.
116. Вівчарик М.М. Україна в етносоціальному вимірі / М.М. Вівчарик, С.С. Падалка. – К.: Поліграф. дільниця Інституту історії України, 1999. – 136 с. – (НАН України, Інститут історії України).
117. Баран В.К. Україна крізь віки: в 15 томах / В.К. Баран, В.М. Даниленко, В.А. Смолій (ред.). – К.: Альтернативи, 1998. – (НАН України, Інститут археології). Т.13: Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – 1999.- 303 с.: іл.
118. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран. – Львів: ВП «Свобода», 1992. – 123 с.
119. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко; В. Івашко, В. Корнієнко (переклад з англ.). – К.: Основи, 1997. – 423 с.
120. Кравчик В.В. Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи / В.В. Кравчик. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – 172 с.
121. Українська РСР. Конституція 1978 р. Конституция /Основной закон УССР принята внеочередной 7-й сессией Верховного Совета УССР 9-го созыва 20 апреля 1978 г. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 47 с.
122. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству. (1965-1971 гг.) (Сборник документов и материалов). – М.: Колос, 1971. – 752 с.
123. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1977.

124. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що впливають з його рішень і доповіді тов. Л.І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації»: Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1982. – № 8. – С. 4-35.
125. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст. / В.О. Котигоренко. – К.: Генеза, 2003. – Т. 6.: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002). – 694 с.
126. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України / В.Д. Гончаренко. – Т. 2. – К.: Інюре, 2000. – 578 с.
127. Кульчицький С.В. Україна в період загострення кризи радянської системи. Сер. 60-х – поч. 80-х років / С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал // Історія України. – 2005. № 21-22. – С. 26-33.
128. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін.. – К.: Либідь, 1997. – 350 с.
129. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с. іл.
130. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1971. – 611 с.
131. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. / С.С. Падалка. – К., 1995. – 233 с.
132. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / [за ред. Б.Д. Лановика]. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
133. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби та перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Навчальний посібник для вузів / [за заг. ред. Б.Д. Лановика]. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.

134. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 5. – М., 1968. – С. 606-608.
135. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 549. - 251 арк.
136. Морозова С.А. Екологічний вимір землеробства в Україні (60–80-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.А. Морозова. – Донецьк, 2007. – С. 57-58.
137. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 1937. - 272 арк.
138. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 2048. - 288 арк.
139. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 2076. - 278 арк.
140. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 109. - 267 арк.
141. Курносів Ю.О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (сер. 60-х – поч. 80-х рр.) / Ю.О. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 101-108.
142. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 5157. - 205 арк.
143. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 11. - Спр. 15. - 145 арк.
144. Мазур О.О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії: дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / О.О. Мазур. – Черкаси, 2006. – С. 98-99.
145. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 671. - 201 арк.
146. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 676.- 157 арк.
147. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 818. - 114 арк.
148. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 822. - 139 арк.
149. Лубко І.М. Спроби організаційно-технічного подолання кризи колгоспного виробництва в сер. 50-х на поч. 60- х рр. / І.М. Лубко. // Український селянин. – 2002. – № 5. – С.116 – 119.
150. Зернова О.Г. Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття / О.Г. Зернова // Український селянин. – 2002. – № 5. – С .178 – 182.

151. Народне господарство УРСР у післявоєнні роки (1946-1964).: збірник статей. / [ред. колегія: д-р екон. наук., проф. Д.Ф. Вірник (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.
152. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1306. - 90 арк.
153. Шевченко С. Як українці зерно... Імпортували (архівні джерела свідчать. 60-70-ті рр.) / С. Шевченко // Історія України. – 1997. – № 16. – С. 3.
154. Про інтенсифікацію сільськогосподарського керівництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації... // Колгоспне село. – № 35. – 1964. – 11 лютого. – С. 2.
155. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк // Український селянин. – 2003. -№ 7. – С. 161-162.
156. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 1023/а. - 75 арк.
157. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 262. - 198 арк.
158. Інтенсифікація сільського господарства – важлива ділянка комуністичного будівництва // Колгоспне село. – № 54. – 1964. – 4 березня. – С. 2.
159. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). - Ф. Р-2552. - Оп. 7. - Спр. 12. - 101 арк.
160. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 5917. - 69 арк.
161. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 708. - 66 арк.
162. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1311. - 59 арк.
163. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1282. - 43 арк.
164. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 1024. - 299 арк.
165. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 264. - 59 арк.
166. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 125. - 70 арк.
167. Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва (Постанова Пленуму ЦК КПРС) // Радянська Україна. – № 40. – 1964. – 16 лютого. – С. 1.

168. Про державний план розвитку народного господарства УРСР на 1965 рік // Радянська Україна. – № 298. – 1964. – 23 грудня. – С. 1.
169. Народне господарство Української РСР у 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1965. – 694 с. з іл.
170. Турченко Ф.Г. Історія України ХХ ст. в запитаннях і відповідях / Ф.Г. Турченко. – К.: Магістер-S, 1996. – С. 37-39.
171. Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 годы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 112 с.
172. Зобов'язання колгоспників, спеціалістів, усіх трудівників сільського господарства Української РСР по збільшенню виробництва і закупок сільськогосподарських продуктів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 35 с.
173. Про деякі питання, пов'язані з здійсненням курсу партії на інтенсифікацію сільського господарства // Колгоспне село. – № 98. – 1964. – 25 квітня. – С. 2.
174. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 1433. - 118 арк.
175. ЦДАВО України. - Ф. 511. - Оп. 1. - Спр. 323. - 183 арк.
176. Про обладнання кормоцехів і кормокухонь // Колгоспне село. – № 221. – 1964. – 19 вересня. – С. 2.
177. Костик П.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: діяльність Комуністичної партії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939-1975 / П.С. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 173 с.
178. ДАЧО. - Ф. 2723. - Оп. 1. - Спр. 39. - 22 арк.
179. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 9. - Спр. 9021. - 282 арк.
180. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 10, том II. - Спр. 2083. - 325 арк.
181. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1298. - 211 арк.
182. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 179. - 298 арк.
183. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 177. - 177 арк.

184. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 15. - Спр. 1236. - 53 арк.
185. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 243. - 215 арк.
186. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 271. - 86 арк.
187. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 22. - 119 арк.
188. Звітує п'ятий рік семирічки (про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства СРСР у 1963 р.) // Радянська Україна. – № 20. – 1964. – 24 січня. – С. 2.
189. Республіки здобуток трудовий (Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР в 1963 р.) // Радянська Україна. – № 22. – 1964. – 26 січня. – С. 2.
190. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 123. - 97 арк.
191. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 77. - 203 арк.
192. Трудівники сільського господарства України відповідають на рішення грудневого і лютневого Пленумів ЦК КПР // Колгоспне життя. – № 76. – 1964. – 29 березня. – С. 1.
193. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 124. - 189 арк.
194. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 5920. - 99 арк.
195. Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір(70-ті – сер. 90-х років) / М.М. Вівчарик – К.: НАН України, Інститут історії України, 1998. – 199 с.
196. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с. з іл.
197. Про державний план розвитку господарства УРСР на 1965 рік // Колгоспне село. – № 300. – 1964. – 23 грудня. – С. 1.
198. ДАЧО. - Ф. 2552. - Оп. 2. - Спр. 176. - 84 арк.
199. Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки / Г.Г. Кривчик // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
200. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 1010. - 180 арк.

201. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1303. - 171 арк.
202. Прикладу Новомосковців – республіканський розмах // Сільські вісті. – № 216 – 1965. – 15 вересня. – С. 2.
203. XXIII З'їзд Компартії України. Про проект директив 23 З'їзду КПРС по п'ятирічному плану народного господарства СРСР на 1966-1970 рр. // Сільські вісті. – № 64. – 1966. – 18 березня. – С. 1.
204. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 640. - 95 арк.
205. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 649. - 225 арк.
206. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 126. - 151 арк.
207. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 2610. - 211, арк.
208. Про державний план розвитку народного господарства УРСР на 1967 рік // Сільські вісті. – № 296. – 1966. – 24 грудня. – С. 1.
209. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф. 136. - Оп. 57. - Спр. 136. - 70 арк.
210. Про державний бюджет УРСР на 1968 р. та про виконання державного бюджету УРСР за 1966 р. (Друга сесія Верховної Ради УРСР 7-го скликання) // Сільські вісті. – № 247. – 1967. – 20 жовтня. – С. 1.
211. Про державний бюджет УРСР на 1971 р. та про виконання державного бюджету УРСР за 1969 р. // Сільські вісті. – № 296. – 1970. – 23 грудня. – С. 1.
212. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 491. - 141 арк.
213. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 6223. - 100 арк.
214. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 5157. - 205 арк.
215. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник – К.: Техніка, 1971. – 463 с.
216. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 2728. - 111 арк.
217. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 3284. - 296 арк.
218. Райкоми партії в наступі // Сільські вісті. – № 77. – 1965. – 3 квітня. – С. 1.

219. Птахівництво на промисловій основі // Сільські вісті. – № 52. – 1967. – 2 березня. – С. 2.
220. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 54. - Спр. 209. - 11 арк.
221. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1473. - 192 арк.
222. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 3528. - 68 арк.
223. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 3323. - 137 арк.
224. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 528. - 118 арк.
225. Жулканич Н. Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю д-ра іст. наук, проф., засл. працівника освіти України Грінчака І.М. 7 жовтня 1997 р. / Н. Жулканич, М. Лендел (відп. ред.) – Ужгород: Патент, 1998. – 436 с. – (Ужгородський державний університет).
226. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 22. - 135, арк.
227. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 4257. - 240 арк.
228. Для вітчизни, для блага народу (про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1971 році) // Сільські вісті. – № 22. – 1972. – 27 січня. – С. 1.
229. 1974: Здобуто в змаганні (підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1974 р.) // Сільські вісті. – № 24. – 1975. – 29 січня. – С. 1.
230. Більський В.Г. Актуальні питання формування та використання матеріально-технічної бази сільського господарства / В.Г. Більський // Удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства в умовах науково-технічного прогресу: Сб. статей / Ред. колегія: О.О. Сторожук (відп. ред.) та інші. – К.: Урожай, 1983. – 72 с.
231. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 634. - 42 арк.

232. Здобуто в змаганні (про підсумки виконання державного плану соціально-економічного розвитку УРСР у 1982 р.) // Сільські вісті. – № 22. – 1983. – 28 січня. – С. 1.
233. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 42. - 235 арк.
234. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1810. - 18 арк.
235. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 69. - Спр. 245. - 66 арк.
236. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 6387. - 33 арк.
237. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 965. - 221 арк.
238. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 917. - 179 арк.
239. Ширше дорогу машинам на фермах // Сільські вісті. – № 182. – 1966. – 6 серпня. – С. 3.
240. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 915. - 119 арк.
241. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 4283. - 153 арк.
242. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1805. - 70 арк.
243. Богдан М. Руками майстрів. Комплексно механізуємо ферми / М. Богдан, І. Харченко, П. Білик // Сільські вісті. – № 77. – 1967. – 1 квітня. – С. 2.
244. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 930. - 296 арк.
245. Доніш М. Машинна сила ферм / М. Доніш // Сільські вісті. – № 298. – 1975. – 24 грудня. – С. 2.
246. Фермам і комплексам – надійне технічне обслуговування // Сільські вісті. – № 151. – 1983. – 3 липня. – С. 2.
247. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 6776. - 343 арк.
248. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 25. - Спр. 4377. - 36 арк.
249. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 9273. - 300 арк.
250. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1313. - 66 арк.
251. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 928. - 218 арк.
252. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 6772. - 172 арк.
253. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 3091. - 74 арк.
254. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 938. - 68 арк.

255. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 3529. - 151 арк.
256. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 8553. - 272 арк.
257. ЦДАВО України. - Ф. 582. - Оп. 18. - Спр. 627. - 50 арк.
258. Кононенко М.П. Підвищення ефективності технічного обслуговування і ремонту техніки / М.П. Кононенко // Удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства в умовах науково-технічного прогресу: Сб. статей / Ред. кол.: О.О. Сторожук (відп. ред.) та інші. – К.: Урожай, 1983. – 72 с.
259. Олійничук Г.Т. Стан експлуатаційно-ремонтної бази та рівень використання техніки в колгоспах Української РСР / Г.Т. Олійничук // Удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства в умовах науково-технічного прогресу: сб. статей / [ред. кол.: О.О. Сторожук (відп. ред.) та інші]. – К.: Урожай, 1983. – 72 с.
260. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 3086. - 71 арк.
261. Народне господарство Української РСР в 1981 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1982. – 389 с.
262. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1381. - 43 арк.
263. Електродвигун у господарстві // Сільські вісті. – № 257. – 1969. – 2 листопада. – С. 2.
264. Електрика в господарстві // Сільські вісті. – № 294. – 1971. – 22 грудня. – С. 2.
265. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1808. - 142 арк.
266. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 2196. - 163 арк.
267. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 6180. - 129 арк.
268. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 932. - 55 арк.
269. ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 22. – Спр. 1205. - 176 арк.
270. Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України // Сільські вісті. – № 5. – 1966. – 24 червня. – С. 1.
271. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 2011. - 291 арк.

272. Широкий розмах меліорації // Сільські вісті. – № 15. – 1972. – 19 січня. – С. 2.
273. Готувати меліоративні системи // Сільські вісті. – № 291. – 1980. – 20 грудня. – С. 2.
274. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 952. - 201 арк.
275. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 943. - 223 арк.
276. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 6775. - 163 арк.
277. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 1588. - 226 арк.
278. ЦДАВО України. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 964. - 124 арк.
279. Народне господарство України на великому піднесенні (повідомлення Центрального статистичного управління) // Сільські вісті. – № 30. – 1966. – 11 січня. – С. 1.
280. 1974: Здобуто в змаганні (підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1974 р.) // Сільські вісті. – № 24. – 1975. – 29 січня. – С. 1.
281. Товстогановський О. На основі міцної матеріально-технічної бази / О. Товстогановський // Сільські вісті. – № 181. – 1983. – 9 серпня. – С. 2.
282. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1887. - 51 арк.
283. У Центральному Комітеті Компартії України і раді міністрів УРСР // Сільські вісті. – № 285. – 1980. – 13 грудня. – С. 2.
284. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 4229. - 134 арк.
285. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1494. - 116 арк.
286. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 660. - 124 арк.
287. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 4928. - 178 арк.
288. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 13. - Спр. 7754. - 228 арк.
289. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 24. - Спр. 243. - 40 арк.
290. ЦДАВО України. - Ф. 4778. - Оп. 1. - Спр. 461. - 184 арк.
291. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 55. - Спр. 224. - 50 арк.
292. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 8007. - 169 арк.

293. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 57. - Спр. 138. - 27 арк.
294. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 2253. - 96 арк.
295. Завершуючи п'ятирічку // Сільські вісті. - № 258. - 1980. - 11 листопада. - С. 2.
296. ДАЧО. - Ф. 4313. - Оп. 3. - Спр. 359. - 197 арк.
297. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 202. - 16 арк.
298. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 14. - Спр. 5643. - 241 арк.
299. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 671. - 201 арк.
300. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що впливають з його рішень і доповіді тов. Л.І. Брежнєва « Про продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. - 1982. - № 8. - С. 4-35.
301. Пушкаренко П. Соціально-економічний розвиток села / П. Пушкаренко // Сільські вісті. - № 3. - 1968. - 21 грудня. - С. 2.
302. Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок // Сільські вісті. - № 89. - 1967. - 15 квітня. - С. 1.
303. Долотов А. Госпрозрахунок у тракторній бригаді / А. Долотов // Сільські вісті. - № 168. - 1965. - 21 липня. - С. 2.
304. Де госпрозрахунок там прибуток // Сільські вісті. - № 25. - 1969. - 14 грудня. - С. 2.
305. Повний госпрозрахунок у радгоспі // Сільські вісті. - № 295. - 1966. - 5 березня. - С. 2.
306. ДАВО. - Ф. 136. - Оп. 57. - Спр. 128. - 77 арк.
307. ВУЗИ. Кадри. Виробництво // Сільські вісті. - № 54. - 1980. - 11 листопада. - С. 2.
308. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 29. - Спр. 1030. - 154 арк.
309. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 25. - Спр. 483) . - 79 арк.
310. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 20. - Спр. 2256. - 140 арк.

311. ЦДАВО України. - Ф. 27. - Оп. 22. - Спр. 1576. - 33 арк.
312. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1312. - 45 арк.
313. Овчаренко П.Д. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті – перша пол. 80-х років) / П.Д. Овчаренко // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 3-13.
314. Литвин В.М. Україна: два десятиліття «застою» (1966-1985). – К.:Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 256 с.

Репозитарій УДНУ

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

**Капітальні вклади держави і колгоспів в сільське господарство
Української РСР за 1960–1978 рр.**

П'ятирічка, рік	Усього млн. крб.	У тому числі капітальні вклади			
		держави		колгоспів	
		Млн. крб.	У % до «суми»	Млн. крб.	У % до «суми»
7 п'ятирічка	6 985	2 468	35	4 517	65
8 п'ятирічка	10 454	4 192	40	6 262	60
9 п'ятирічка	16 593	7 338	44	9 255	56
В тому числі					
1975 р.	3 871	1 839	48	2 032	52
1976 р.	3 895	1 852	48	2 043	52
1977 р.	3 968	1 888	48	2 080	52

Пораховано за: Народним господарством Української РСР в 1977 р. –
С. 258–259.

**Структура капітальних вкладів в сільське господарство
Української РСР за 1960–1978 рр. на об'єкти виробничого
призначення**

П'ятирічка, рік	Всього млн. крб.	Із загального об'єму капітальних вкладів		
		На виробничі будівлі і споруди	На водогосподарське будівництво	На купівлю транспортних засобів, сільгоспмашин, знарядь та інвентаря
7 п'ятирічка	6 985	4 699	682	2 022
8 п'ятирічка	10 454	6 859	1 496	3 276
9 п'ятирічка	16 593	11 109	2 366	5 006
В тому числі				
1975 р.	3 871	2 579	602	1 158
1976 р.	3 895	2 511	544	1 235
1977 р.	3 968	2 547	537	1 257

Пораховано за: Народним господарством Української РСР в 1977 р. – С.
258–259.

Додаток Б

Таблиця Б.1

**Розподілення матеріально-технічних фондів на 1966 р.
Міністерством сільського господарства УРСР (шт.)**

Тракторних причепів	18403
Польових комбайнів усіх марок	8085
Вантажних автомобілів	9064
Електродвигунів	22860
Трансформаторів	52125
Агрегатів для кормів	22
Агрегатів для приготування комбісилосу АПК	10
Мийка-корнерізка МРК-5	1470
Котли-пароутворювачі КВ-200	3102
Теплогенератори ТГ-75	281
Електроводопідігрівачі ВСТ-200	5934

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 27, Оп. 22. Спр. 22, Арк. 24–105.

**Поставка сільському господарству УРСР основної техніки
на 1976 р.**

	1974 р.	1975 р.	1976 р.	
	Звіт	Фонд	Заявлені	Передбачено виділити
Трактори	55400	60410	70100	51800
Автомобілі	39660	45606	55000	40600
Тракторні причепи	51700	55240	70000	47600
Комбайни зернозбиральні	11790	10500	16800	10700
Легкові автомобілі	1900	2000	8517	1900
Автопересувні ремонтно діагностичні майстерні	1687	2095	11030	2010
Крани автомобільні	455	460	2930	460
Ескаватори	2460	2536	3123	1850
Бульдозери	2700	3116	3200	1900
Скрепери	1270	1300	1360	1100
Корчувачі	218	209	656	188

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 2, Оп. 13. Спр. 9273, Арк. 252.

Таблиця Б.3

№	Перелік робіт	1965 р.		1970 р.	
		Загальний об'єм робіт	Комплексно механізовано тис.га	Загальний об'єм робіт	Комплексно механізован о тис.га
1	Прибирання зернових поточним методом з подрібненням соломи	1453	303,4	1412,4	950
2	Комплексна механізація прибирання кукурудзи на зерно	143,5	102	155,9	135,7
3	Комплексна механізація прибирання кукурудзи на силос і зелений корм	646,1	421,0	562,1	473,4
4	Вирощування та збирання цукрового буряка	27,3	19,7	24,0	22,7
5	Вирощування та збирання картоплі	66,4	27,3	68,2	38,0
6	Вирощування та збирання соняшника	153,8	89,7	149,3	149,3
7	Полив і вирощування овочів	177,3	50,8	270	147,5
8	Скирдування сіна	745,9	500	1086	1086

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 27, Оп. 29. Спр. 42, Арк. 234.

**Рівень комплексної механізації тваринницьких ферм
на період 1966–1970 рр. по радгоспах Черкаської області**

	Кількість ферм	Комплексно механізовано на 1966 р.	План введення ферм із комплексною механізацією на 1966–1970 рр.
Ферми ВРХ (змішані)	13	-	13
Ферми ВРХ (молочні)	-	-	-
Ферми ВРХ (відгодівельні)	-	-	-
Свинноферми (змішані)	5	-	4
Свинноферми (маточники)	1	-	1
Свинноферми (відгодівельні)	4	-	4

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 22, Оп. 29. Спр. 915, Арк. 32.

**Рівень комплексної механізації на тваринницьких фермах
на 1972 р.**

Процеси	Ферми ВРХ		Свиноферми		Птахоферми	
	%	+/- Проти 1970 р.	%	+/- Проти 1970 р	%	+/- Проти 1970 р
Водопостачання	84,4	+1,3	87,4	+1,3	62,5	+4,8
Роздача кормів	17,6	+2,3	25,2	+4,0	44,4	+3,9
Прибирання гною	49,9	+4,9	47,2	+6,6	39,0	+5,5
Доїння корів	60,2	+7,7	-	-	-	-

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 2, Оп. 13. Спр. 6776, Арк. 46.

Таблиця Б.6

**Рівень комплексної механізації тваринництва в УРСР у 1982 р.
(у % до загальної кількості поголів'я на кінець року)**

	План	Фактично
Ферми ВРХ	40	38,9
Свиноферми	54	43,4
Птахоферми	73	45,7

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 27, Оп. 22. Спр. 6390, Арк. 3.

Таблиця Б.7

**Рівень комплексної механізації на тваринницьких фермах в УРСР
(у %)**

	Ферми ВРХ		Свиноферми		Птахоферми	
	1975 р.	1980 р.	1975 р.	1980 р.	1975 р.	1980 р.
Подачі води	94	97	98	94	92	87
Роздачі кормів	32	49	55	58	74	70
Очистки приміщень	69	85	82	87	72	70

Пораховано за: ЦДАГО України. – Ф. 1, Оп. 32. Спр. 2169, Арк. 89.

Додаток В

Таблиця В.1

Площі меліорованих земель в українській РСР

	Загальна площа меліорованих земель (тис. га)	В тому числі зрошуваних (тис. га)
1966-1970 рр.	1912,9	540,3
1971-1975 рр.	2570,3	950
1976-1980 рр.	3606,9	1535
1982 р.	5148	2298

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 27, Оп. 22. Спр. 4501, Арк. 8 та
ЦДАВО України. – Ф. 27, Оп. 22. Спр. 6401, Арк. 12–18.

Таблиця В.2

**Динаміка поставок і використання мінеральних добрив в сільському
господарстві України у другій половині 60-х років**

Роки	Всього млн. тонн	В тому числі колгоспам млн. тонн	На 1 кг ріллі цнт.	В тому числі колгоспам на 1 га. ріллі цнт.
1966	5,6	4,2	1,7	1,7
1967	6,0	4,5	1,8	1,8
1968	7,5	5,1	2,2	2,1
1969	7,9	5,4	2,3	2,2
1970	9,4	6,9	2,9	2,8
Всього	37,4	26,1	-	-

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф. 2, Оп. 14. Спр. 4229, Арк. 4.

Таблиця В.3

**Виконання завдань будівництва складів
у 1976 і 1979 роках (тис. т)**

Разом по областях	Сільгоспхімія			Колгоспи			Радгоспи		
	план	фактично виконано	%	план	фактично виконано	%	план	фактично виконано	%
	425	317,9	75	794	548,7	69	319	238,5	75

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф 27, Оп. 22, Спр. 4928, Арк. 69.

Таблиця В.4

**Забезпеченість колгоспів складськими приміщеннями для зберігання
міндобри**

Всього по областях	Роки					
	1976			1980		
	потреба	наявність	%	потреба	наявність	%
	5045	3500		6153	4529	74

Пораховано за: ЦДАВО України. – Ф 27, Оп. 22, Спр. 4928, Арк. 43